

32.

SZÁM

SZENT ISTVÁN KÖNYVEK

32.

SZÁM

DÁVID ANTAL

BÁBEL ÉS ASSUR I TÖRTÉNET

BUDAPEST
SZENT ISTVÁN
TÁRSULAT
KIADÁSA

BÁBEL ÉS ASSUR

I.

TÖRTÉNET

IRTA

DÁVID ANTAL

(Egy térképpel.)

SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT

AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA

BUDAPEST, 1926.

Nihil obstat.

Dr. Nicolaus Töttössy
censor dioecesanus.

Nr. 3192.

Imprimatur.

Strigonii, die 29. Septembris 1925.

Julius Machovich
vic. generalis.

Kiadja a Szent-István-Társulat.
Stephaneum nyomda és könyvkiadó r. t. Budapest.
Nyomdaigazgató : Kohl Ferenc.

ELŐSZÓ.

VÁLLALT feladat rendkívül súlyos voltának tudatában is örömmel engedtem a Szent-István-Társulat felszólításának, hogy a Babilóniára és Asszíriára vonatkozó ismereteink javát a Szent István-Könyvek olvasói részére összefoglaljam. Igéretem beváltásának első — aránylag könnyebben törleszthető — részlete ez a történeti vázlat, amelyet, ha a Gondviselés is úgy akarja, a művelődési viszonyok ismertetése fog követni.

Mivel Babilónia és Asszíria története valójában nem két külön történet, hanem a nagyban és egészben egy kultúrkört alkotó Mezopotámia uralmáért folyó harc egy-egy fele, amelynek csak a másik féllel együtt van egész értelme, szakítottam az eddigi modern feldolgozások leg többjénél követett szokással s a két állam életét egymásba fonva tárgyalom. A tárgyalásnak ezt a módját — amelyet különben már a babiloni történettudomány is használt az ú. n. synchronistikus történetírásban — annál megokoltabbnak látom, mert a rivális államok egyikének hatalma általában egyúttal fokmérője a másik gyöngeségének is s így a történelem korszakokra osztása s az előadás folyamán követendő szempont váltogatása szinte önmagától adódik. Az a körülmény pedig, hogy e módszer mellett még élesebben feltűnik a két állam életéről ma ren-

delkezésünkre álló forrásanyag egyenetlensége, annál kevésbé riaszthatott vissza, mivel nem tudásunk fogyatékosságainak kendőzését, hanem mai ismereteinknek lehetőleg hű vázolását tűztem ki e könyvecske céljául.

A szövegben, valamint a könyv végén található királylistákban közölt évszámok értékére vonatkozóan a következőket kell megjegyeznem. A babilóni kronológia mindössze a 747., az asszír pedig a 911. esztendőig tart igényt a csillagászati pontosságra. Az évszámok innen kezdve a második évezred elejéig csak a különböző kronológiai listákban és egyebütt megőrzött dátumok alapján kiszámított, korlátolt pontosságú értékek. A harmadik és második évezred fordulójáról ismét maradtak asztronómiai — Vénusz-megfigyeléseket tartalmazó — följegyzéseink, amelyek alapján az I. bábeli dinasztiahoz tartozó Ammícaduga 6. éve csillagászati úton állapítható meg. Sajnos azonban, csillagászaink e feljegyzések értékesítésénél nem jutottak egybehangzó eredményekre. Így a jezsuita Kugler, aki ez okmány kronológiai hasznavehetőségére a figyelmet felhívta, az I. bábeli dinasztia első évét először (1912-ben) 2225-re, majd (1923-ban) 2049-re, Neugebauer és Weidner (1916-ban) 2057-re, Fotheringham (1923-ban) 2169-re, Schoch előbb (1924-ben) 2113-ra, majd (1925-ben) 2105-re, Schnabel — miután előbb (1909-ben) a régebben ismert kronológiai adatok alapján a 2172. év mellett döntött — Fotheringhammal és Langdonnal egyesülten (1925-ben) 2169-re számította ki. Bár e dátumok közül ezidőszerint a legnagyobb szövegkritikai és csillagászati apparátussal nyert Fotheringham-Langdon-Schnabel-féle látszik a leghelyesebbnek, nem bírtam magam elhatározni arra, hogy e kis összefog-

lásban az összes óbabilóni és különösen asszír adatoknak ez évszámmal való, ezer nehézséggel járó összhangba hozását megkíséreljem s ezért az egyéb adatokkal nagyobb nehézségek nélkül összeegyeztethető, ismételten át-meg-átszámított és általában használatos Neugebauer-Weidner-féle számítást vettem alapul. Még problematikusabbak természetesen a régebbi dátumok, amelyeket pusztán a fennmaradt királylisták alapján azzal a — teljesen valószínűtlen — föltevessel számítottak ki, hogy a listákon egymásután felsorolt dinasztiák valóban valamennyien egymásután uralkodtak.

Tekintettel arra, hogy e könyvecske elsősorban nem szakemberek számára készült, a nevek átírásában, amennyire ez a hangtani pontosság súlyosabb sérelme nélkül lehetséges volt, a magyar helyesírást követtem.

Megjegyzendők:

' az a nyögésszerű mássalhangzó, amely a helyesen kiejtett *lead* szóban az *e* és *a* közt hallható (héber א, arab ع).

' emfatikus (nyomatékosabban ejtett)' (h. ח, a. ع).
h a sumér és akkad szavakban kb. a svájci *ch*-nak (a. ح) megfelelő mássalhangzó; a héber és arab szavakban a ח (ח), ח (ח, ח) mássalhangzók átírására egyformán használom.

q emfatikus (magyaros) *k*

k hehezett (németes) *k*

ç emfatikus *sz* (a magyar *sz* és *c* közti mássalhangzó).

Balaton-Szárszó, 1925 augusztus 28-án.

Dávid Antal.

I. FÖLD ÉS NÉP.

1. Mezopotámia földrajza.

A szír-arab sivatag s a perzsa határhegyek között északnyugat-délkeleti irányban körülbelül 1000 kilométer hosszúságú termékeny csík húzódik, amelyet az Eufrát és Tigris öntöz. E termékeny csíkot nemcsak a két ikerfolyó foglalja egy nagy egységbe, hanem — egyebek között — főként az a körülmény, hogy e vidék hazája és kiindulópontja volt egy ősrégi, sajátos kultúrának, amely modern európai művelődésünknek is egyik igen előkelő ősevé vált. Feltűnő azonban, hogy az ókor, amely épúgy érezte e terület kulturális összetartozását, mint mi, sohasem látta szükségét, hogy ez összetartozásnak az egész területre érvényes névben adjon kifejezést. Épen ezért a modern tudományra hárult a feladat, hogy az eufrát- és tigrismenti síkságot megfelelő névvel lássa el. Erre a célra önként kínálkozott egy minden tekintetben megfelelő, sőt — ha nem is egészen ebben az értelemben — már az ókorban is használatos elnevezés: *Mezopotámia*. Igaz ugyan, hogy ezzel a névvel, amely nem egyéb, mint az akkád — *bérit nári* (vagy *náráti*) «folyamköz» névnek görög fordítása, a görög írók — akkád mintára — az elnevezendő területnek csak egy részét — a kb. 33° ész.-től északra az örmény hegyek lábáig terjedő vidéket — szokták jelölni, mégis semmi komoly akadálya nincs annak, hogy eredeti

jelentését önkényesen kiterjesszük. E név ugyanis egyrészt találóan fejezi ki az elnevezésre váró egész terület jellegét, másrészt, mivel a fizikai földrajzból vétetett, minden különösebb zavaró történeti mellékiz nélkül való.

Az ilyen értelemben vett Mezopotámia az örmény hegyektől a Perzsa-öböl s a szír-arab sivatagtól a perzsa határhegységig terjed s mintegy 360.000—370.000 négyzetkilométernyi területet foglal el. A geológiai és földrajzi viszonyok, a tengerszín fölötti magasság s a klímának és vegetációnak ezzel összefüggő sajátosságai szempontjából Mezopotámiát három részre oszthatjuk: 1. Dél-, 2. Közép- és 3. Északmezopotámiára.

Délmezopotámia.

Délmezopotámia, vagy modern arab nevén 'Irák 'Arabí, a Tigris és Eufrát alsószakaszainak és az egyesülésükből eredt Satt-el-'Arabnak árterülete. A körülbelül 110.000 négyzetkilométert kitevő vidék, az Eufrát jobbpartját kivéve, agyagos és homokos iszaphból álló áradmányos föld, amelyet színe után a mai arabok *szavád*-nak, feketének neveznek. E kedvező körülmények között rendkívül termékeny talaj — ma épúgy, mint az ókorban — a Tigris és Eufrát sok-sok természetes csatornájától keresztül-kasul tépett és a legtöbb helyütt erősen mocsaras.

E sajátágos körülmény Délmezopotámia keletkezésében leli magyarázatát.

Történetileg igazolt tény, hogy a Perzsa-öböl az ókorban jóval messzebb nyúlt be a szárazföldre, mint ma; hiszen pl. *Eridu*, a mai Abu-Sahrein, valamikor a tenger partján feküdt s a Tigris és Eufrát külön-külön torkolattal ömlött a Perzsa-öbölbe. A vízrajzi és talaj-

viszonyokból következtetve nagyon valószínűnek látszik, hogy a Perzsa-öböl az ősidőkben csaknem a mai Bagdad vidékéig ért, tehát Délmezopotámia egész területében az Eufrátnak és Tigrisnek köszöni eredetét. A két ikerfolyó évezredek óta egyre szállította torkolatához az agyag-, iszap- és homokszemcskék miriádjait s a hullámverés, dagály és parti áramlatok, amelyekkel a tenger küzdött a szárazföld terjeszkedése ellen, gyöngéknek bizonyultak a folyók lassú, de következetes építő munkájával szemben. Így lett szárazfölddé az a több mint 500 kilométer hosszú földdarab, amely ma az 'Irák 'Arabi nevet viseli.

Középmeszopotámia.

Középmeszopotámia — a szoros értelemben vett Mezopotámia — amelyet ma az arabok *El-Dsejzire*-nek, *Asziget*-nek neveznek, nagyjából az eufrátnenti Hittől s a tigrisparti Szamarrától északra és északkeletre az örmény Taurus és a nyugatiráni párkányhegyek dombvidékéig terjed. Kelet felől tehát körülbelül a *Dsebel-Hamrin*, északon a *Dsebel-Szindsár* s a *Dsebel-'Abd-El-'Aziz* a határa ennek a mintegy 110.000 négyzetkilométert kitevő táblának, amely északról délfele 300 méter tengerszínfeletti magasságból egészen 100 méterig ereszkedik alá. A Dsejzire földtani szempontból abban különbözik 'Irák-tól, hogy nem alluviális terület. A vékony földkéreg helyenként csak fogatékosan takarja el a harmad- és krétakori kőzeteket.

Északmezopotámia.

Északmezopotámia — ellentétben Dél- és Középmeszopotámiával — hegyláncokból és röghegységekből s a köztük fekvő völgyekből álló vidék. Hegyei és dombjai harmadkori kristályos gipszből, mészkőből, ho-

mokkóból és márgából állanak s általában 600 és 1500 méter magasság közt ingadoznak. A szerkezeti különbség mellett a déli síkságtól Északmezopotámiát az a körülmény választja el, hogy a lankás hegyoldalakban és tágas völgyekben mesterséges öntözés nélkül is van vegetáció s lehetséges a földművelés.

2. Vízrajz.

Mezopotámia két testvérfolyamának s ezek mellékfolyóinak a forrásvidéke messze kiesik Mezopotámia határain túlra. Az *Eufrát* (akkádul *Purattu*, sumérul *Buranunu*) az örmény felvidéken — modern felfogás szerint — két folyó: a *Kara-Szú* és *Murád-Szú* összefolyásából ered. Jellemző, hogy az ókori mezopotámiai a két forrás közül a délit, a mai Murád-Szút tekintette főforrásnak, míg a mai törökök az északi Kara-Szút nevezik más néven *Frat-Szúnak* *Eufrát* folyónak. Az Eufrát a hegyek között kezdetben vad hegyipatak, amely a Taurus és a Antitaurus sziklái közt számos vízesést alkotva eleinte nagyjából kelet-nyugati, majd dél-nyugati irányban kanyarog. Elérve az Amanust, a dombvonulatok miatt délfele kényszerül, majd *Meszkene* táján a Mezopotámia általános lejtésétől meghatározott délkeleti irányba vág. Kikerülve a szeszélyes hegyek közül, a vad folyó megszeli a néhány apró mellékfolyóval bővül, amelyek közül legnevezetesebb a Karkemis táján jobboldalról betorkoló *Szadsúr* (akkádul *Szagura*). A mai *Raqqa* — az ókori *Balihu* — táján azután baloldaltól felveszi az első jelentékenyebb mellékfolyót, a *Belihet*, majd később *Kalne* fölött a nyugati *Habúrt* (akkádul *Habúru*). E két folyóval ki

is merül az Eufrát mellékfolyóinak száma. A szír-arab sivatag felől szakad ugyan belé néhány *vádi*, de ezek csak az esős időszakban jelentenek vizet s ezért az Eufrát vízmennyisége szempontjából alig számbavehetők. A mai *Hit* (akk. *Id*) vidékén lassan elmaradnak az eddig két oldalról kísérő dombok és *Pallukat* (a mai *Fellúdsa*) mellett a folyam belép az alluviális síkságra. E területen az évezredek folyamán többszörösen változtatta medrét, amely általában magasabban fekszik, mint a környező vidék felszíne. A bábeli és asszír királyok több ízben is följegyezték, mily erőfeszítésekre volt szükségük, hogy az egy-egy várost már-már cserbenhagyó folyót megmarasszák s így a várost a pusztulástól megmentsék.

Tigris.

A *Tigris*nek (akkádul *Idiglat*, sumérul *Idigna*), amely mai felfogás szerint a *Dihene-Szú* és *Argana-Szú* összefoglalásából ered, az ókorban a mai *Szebenne-Szú* forrásánál keresték eredetét. A folyó kezdetben délfelé tart, majd *Dijár-Bekir*nél áttörve a kurd hegyvidéken, keleti irányba csap át. E szakaszának körülbelül a közepén — pontosan a 41. keleti hosszúsági foknál — balfelől a *Batmán-Szú*val bővül. Miután *Til* közelében ugyancsak balról felveszi a *Bohtán-Szút*, délnek, majd délkeletnek fordul s ezt az irányt azután — sok-sok kisebb-nagyobb kanyargóval — megtartja körülbelül *Mócul*-ig. E szakaszának első felében balról a *keleti Habír*, jobbról a *Szúfán* patak (akkádul *Szubnat* ömlik belé. *Mócultól* körülbelül *Bagdadig* a folyó iránya nagyjából északnyugat-délkelet. Valamivel *Mócul* alatt felveszi az örmény Taurus délkeleti oldalán eredő *Nagy vagy Felső-Zábot* (arabul *Záb el-'Alá Felső-Z.* vagy *Z.*

el-Kebtr Nagy-Z.; akkádul *Zábu Elú Felső-Z.*, majd *Dsebel Hamrtn* lábánál a *Kis-* vagy *Alsó-Zábot* (arabul *Z. el-Cágir Kis-Z.* vagy *Z. el-Aszfal Alsó-Z.*; akkádul *Zábu Šupalú*) mindkettőt baloldaltól. *Taq-i-Keszra* (a görög Seleukia) tájékán a folyam, miután előzőleg az *Ademmel* (akkádul *Radánu*) és a *Dijálával* (akkádul *Turnat*) bővült, mintegy 30 kilométerre megközelíti az Eufrátot, hogy azután újból eltávolodjék tőle. Itt, az alluviális síkságon — épúgy mint testvérfolyama — többszörösen elágazódik s magasan feltöltött mederben, mocsarak között folyik. A legjelentékenyebb elágazása a *Satt el-Hái* vagy *Satt el-Garáf*, amely *Kút el-Amáránál* szakad ki belőle s egyenest délnek folyva *Naçrijenál* torkollik az Eufrátba. E csatorna, mely alacsony vízállásnál sok helyütt egészen víztelen, az ókorban még a Tigris főága volt. A két folyam néhány esztendővel ezelőtt *Qurna* mellett egyesült, azóta azonban az Eufrát az összefolyástól számítva mintegy 70 kilométernyi hosszúságban annyira feltöltötte a medrét, hogy vizeinek tömege kénytelen volt új medrébe térni, amely *Szúq es-Sijúhnál* ágazik el a régitől s *Gurmat 'Alinál* éri el a Tigrist. A két folyam egyesüléséből származik a *Satt el-'Arab*, melyet ezidőszerint még *Qurnától* számítunk. A *Satt el-'Arab* mellékvizei közül kettő érdemel külön említést: a *Kerha* (akkádul *Uknú*) és *Qárun* (akkádul *Ulai*). Mindkettő baloldaltól ömlik a *Satt el-'Arabba*; amaz valamivel *Qurna* alatt, emez *Muhammera* közelében. A *Satt el-'Arab* — bár dagály idején egész kiterjedésében megfordítva folyik — szorgalmasan iparkodik medrét a Perzsa-öböl rovására meghosszabbítani: ezidőszerint több mint 50 métert hódít el évente a tengertől. A Tigris és Eufrát óriási

víztömegét azonban éppen ezért alig bírja maradék nélkül levezetni, úgy, hogy talán nincs messze az idő, amikor a két folyó újból szétválik egymástól. Amennyire a mai helyzet alapján megítélhető, a Satt el-'Arab akkor a Tigris folytatásává válik, az Eufrát pedig *Szúq-es-Sijúhtól Zobeiren át Hór Zobeir* felhasználásával keres majd utat a tengerbe.

3. Éghajlat.

Mezopotámia éghajlata, amely az évezredek során alig változott, a Földközi-tenger keleti partvidékének klímájára emlékeztet. A csapadék mindkét helyütt a téli hónapokra esik, vagyis mindkét helyütt a tél az esős évszak. Ez általában való megegyezés mellett azonban jelentékeny különbségek is észlelhetők. Főleg három okból, nevezetesen: 1. a Perzsa-öböl közelsége miatt, 2. Mezopotámia beljebb fekszik a kontinensen s 3. a Földközi-tengertől Szíria magaslatai választják el.

Hőmérséklet.

Meglehetősen szárazföldi fekvéséből következik, hogy Mezopotámia hőmérséklet szempontjából az elmentétek hazája. A nyár irtózatossá meleg, a tél pedig — egybevetve az ugyanily szélesség alatt fekvő tengerpartok temperaturájával — tulságosan hideg. A Perzsa öböl mellékének hőmérséklete természetesen valamivel enyhébb, mint az északabbra fekvő vidékéké. Míg a tengerparton az évi középmaximum és évi középminimum közt a különbség mindössze $19^{\circ}7'$, Bagdadban már $24^{\circ}3'$, Móçulban $29^{\circ}5'$, Ufrában $26^{\circ}8'$ s Dijár-

Bekirben $31^{\circ}3'$. A legélénkebben szemlélhető a tél és nyár közt levő óriási ellentét az abszolút hőmérsékleti számokban. Bagdadban, ahol télen nem ritka a gyöngé havazás, nyáron gyakran 50° -t mérnek árnyékban.

Mindent összevéve, azt kell mondanunk, hogy Mezopotámia — szélességi fokához képest — tulságosan meleg vidék.

Nyáron már napfelkelte előtt 25° -t mutat a hőmérő s délelőtt tíz óra tájban már annyira forró a levegő, hogy a lakás felső részében s a szabadban való tartózkodás csaknem kibírhatatlan. Ilyenkor a mai mezopotámiai bevonul a *szerdábba*, a másfélméternyire földre sülyesztett mélyföldszintre s délután ötig ott üdül az ugyancsak eléggé forró *hüsön*.

Szelek.

E rekkenő hőséget alig enyhítik a szelek. Az uralkodó szélirány az egész év folyamán, de különösen nyáron, északnyugat-délkelet, amely mellett elég gyakoriak az északi és nyugati szelek. Az északnyugati passzát légáramlat már magában is száraz s emellett még magasán fekvő, kontinentális vidékekről jön, úgy, hogy a hűsítő hatása a semmivel egyenlő. A hosszabb ideig tartó északnyugati szelek olykor homokviharokká nővik ki magukat, amelyek a szabadban s a sátorban való tartózkodást úgyszólván lehetetlenné teszik.

A téli hónapokban az északi és északnyugati szelek mellett északkeleti és délkeleti szelek is fellépnek, amely utóbbiak a Perzsa-öbölből és a mocsaras Iráqból valamelyes nedvességet hoznak magukkal. Ugyanez időben jelentkeznek sűrűbben a Földközi-tenger felől jövő, nagyobb páratartalommal bíró nyugati szelek is.

Csapadék.

Az esős időszak november közepétől április közepéig tart. Azon az aránylag kevés esőn kívül, ami ez idő alatt hull, Mezopotámiában több csapadék nincs. Májustól októberig nemcsak, hogy nem esik, hanem felhőzetet is alig lehet látni. Ez esőben való szegénység bizonyos fokig annak a rovására irandó, hogy egész Dél- és Középmezopotámiában nincsen egyetlen hegy, amely a nedvességet hozó szeleket felfoghatná s a csapadék leadására kényszeríthetné. A sík vidékeknél jóval kedvezőbb helyzetben van Északmezopotámia, amely dombos és északról magas hegyektől övezett.

Míg a síkság évi csapadékmennyisége — helyek szerint — 100—200 mm között váltakozik, a dombvidék 400—500 mm csapadékot kap évente.

A kevés csapadék, miután néhány hónapra összecsűrűsödve hull alá, teljesen elégséges ahhoz, hogy az agyagos talajt a téli hónapokra átnedvesítse s a közlekedést nehézkessé tegye. Ehhez járul a tavaszi hóolvadás az örmény hegyekben, amelynek következtében a téli esőzéstől már amúgy is dagadó folyamok márciusban és áprilisban annyira megduzzadnak, hogy sok helyütt kilépnek a medrükből s hatalmas területeket borítanak el vízzel.

4. Növény- és állatvilág.

Növényzet.

Mezopotámiának esőben való szegénysége s túlságosan meleg nyara erősen meglátszik a növényzetén is. Bár a vidék nem sivatagi jellegű, hanem valójában steppe, a növényzet helyenként és évszakonként annyira

szegényes, hogy még a *bedai*-k, az arab nomádok kisigényű állatainak sem ad elegendő táplálékot.

A Dsezírében épúgy, mint az 'Iráqban hatalmas területek találhatók, amelyeken a nyári hónapokban nyomát sem látni annak, hogy néhány hónappal előbb nem is fogyatékos növényruha fedte őket. Különösen az 'Iráq és a Dsezíre déli csücske anynyira szegény, hogy májustól kezdve — a vizek közvetlen szomszédságát leszámítva — egészen sivatagi jellegű. A kiszáradt és kiégett növényzetet a nyári szél teljesen elhordja s a következő tavaszig mezetenül fekszik az irtózatosságtól hatalmas táblákban felrepedezett szürke agyagtalaj. A Tekrit—Ana—Dér ez-Zór vonaltól északra eső vidék valamivel gazdagabb. A füvek mellett cserjék és félcserjék is ott-honosak s — természetesen folytonos helyváltoztatás mellett — az állatok az egész nyár folyamán találnak legelni valót.

Az állandóan öntözött művelt földeket leszámítva a steppe-vidék fátlan és bokortalan. Csak a folyamok és az állandóan vizet tartalmazó csatornák közvetlen közelében található néhány fűz- és nyárfa s különösen sok sűrű bozót, elsősorban tamariszkusz és édesfa. A vízmenti tájképhez hozzátartozik a datolyapálma is, mely a megművelt földeken helyenként egész erdőt alkot.

Növényzet szempontjából a síkságnál sokkal kedvezőbb helyzetben van Északmezopotámia dombvidéke. A szerencsésebb hőmérsékleti és csapadékviszonyok következtében nemcsak a fűruha marad meg az év nagyobb részében, hanem számos bokor és lombosfa is hozzájárul a vidék élénkítéséhez. A Dsebel Szin-

dsáron, a Dsebel 'Abd el-'Azízen s még inkább az északabbra menő hegyeken helyenként valóságos kisebb erdőket találunk cserből, pisztáciából, jávorból és platánból.

Állatok.

Mint az éghajlat s a növényzet, az állatvilág is a Földközi-tenger keleti partvidékére vall.

Az egykor meglehetősen elterjedt oroszánt az ember idők folytán teljesen kiirtotta ugyan, de a sakál és farkas még mindig gyakori s olykor hiéna és — főként az északi vidékeken — medve is látható. Egyike a legfontosabb félvad állatoknak a kutya, amely Mezopotámiában a köztisztasági hivatalt is megtestesíti. E szerepében konkurrencsei a disznó és a keselyű. A patásokat elsősorban a gazellák képviselik, amelyek olykor jókora csordákban vándorolnak a steppeken. Nagyon ritkává vált a valamikor tömegesen vadászott vadszamar, ellenben elég gyakori északon a szarvas. Különösen a folyóvizek és mocsarak közelében meglehetősen gazdag a madárvilág. A steppe állata egy qatának nevezett tyúkfaj, amely valamivel nagyobb a fogolynál. Gyakori madár a holló, amely ellen, a multban épúgy, mint a jelenben, kétségbeesetten védekezik a földművelő. Bőségesen szerepelnek a kételtűek és csúszómászók is, köztük nem egy igen veszedelmes mérges kígyófajta.

A folyók tömve vannak a legkülönbözőbb halfajtákkal, különösen ponty- és harcsafélékkel, de már a cápa, amely a hajók nyomán olykor egész Bagdadig és Szamarráig felúszik a Perzsa-öbölből, nem nevezhető mezopotámiai bennszülöttnek. Ismeretlen állat, de nem is fordult elő sohasem Mezopotámiában a krokodil.

Mezopotámia legkellemetlenebb állatai közül valók a sáska, skorpió és különféle élősdiek. A sáska kisebb-nagyobb rajokban mindenütt s a telet nem számítva minden időben megjelenik, ahol elpusztítható növényzetet talál. Hozzáképest a termést veszélyeztető egyéb férgek ártatlan jószágok. Ahol leszáll, az utolsó zöld fűszál is kipusztul s amely vidéket gyakrabban látogat — mint pl. Qal'at Sergat (a régi Assúr város) környékét — ott többnyire zölden kell a vetést learatni. A skorpiók, az egész év folyamán tömegesen fellépő tetvek, a különösen tavasszal nagy erővel jelentkező bolhaseregek s a sokféle változatban képviselt szunyogfajták nemcsak csipéseikkel teszik tűrhetetlenné az életet, hanem egyúttal a legkülönbözőbb betegségeket: a váltólázt, maláriát, kiütéses tifuszt, pestist és egyéb veszedelmes nyavalyákat is terjesztik.

5. Mezopotámia népei és országai.

Mezopotámia az ókorban épenúgy, mint ma, a legheterogénebb fajú népeknek a találkozóhelye volt. Miután három népvándorlási iránynak — a szír-arab sivatagból, a kurdisztáni hegyekből s a Taurusból jövőeknek — ütközőpontjában fekszik, már a történeti időkkel megelőzően körülnyaldosták a legkülönbözőbb népáraknak részben a hegyeken, részben a sivatagon átcsapott s itt találkozó hullámai.

Épen azért a mindenkori letelepedettek sorsa nem volt sohasem irigylésreméltó. A hegyek vadonjában s a sivatag homokján tengődő nomád szegénylegények szemében afféle igéretföldjének tetszett az irtózat

munkával termővé tett ültetvények világa s a gazdagságtól elbűvölten siettek a közelében rohamállást elfoglalni, ahonnan alkalomadtán rajtűthettek a telepeken és szükség esetén gyorsan visszahúzódhattak a sivatag vagy hegyek útvesztőibe. A telepések pedig, hogy a természet elemeivel vívott harc árán szerzett jólétüket biztosíthassák, állandó fegyveres védekezésre kényszerültek a letelepedni akarókkal szemben. Mivel a polgáriasultság a telepések harci készségét rendszerint elgyöngítette s a támadók éhesebbek és veszteni valójuk nem lévén, vakmerőbbek voltak, a letelepedett sorsa előbb vagy utóbb rendszerint az lett, hogy egy-egy erősebb támadás alatt összetört és alávetette magát a hódítónak.

Azután újra kezdődött a szervezkedés és védekezés a hódító részéről az utána következő igénylőkkel szemben.

Sumérok.

A termékeny alluviális síkság legelső telepesei s a mezopotámiai kultúra megalapozói eddigi ismereteink szerint a *sumérok* voltak.¹ Főfészük Délmezopotámia alsó fele, főleg az Eufrát és csatornáinak melléke, amely a későbbi időkben *Sumérföld* néven ismeretes. E területen, melyet ők maguk *kinginek*, «ország»-nak neveztek, apró városkirályságokba tömörülve laktak a sumérok. E liliputi fejedelemségeket egy-egy — világi és egyházi ügyeket egyaránt intéző — papi fejedelem kormányozta, akinek hatalma alig terjedt túl a városon és közvetlen határán. Ameddig emlékeink visszanyúl-

¹ A délen ma megállapítható negroid típusokról nem tudni, vajjon a sumérokat megelőző őslakosság maradványai-e, vagy pedig később költöztek be Afrikából.

nak, Sumér története e városkirályságok helyi érdekű torzalkodásaiból, apró határvillongásokból áll, amelyekben alig fedezhetünk fel egy-egy csirájában levő magasabb imperialista gondolatot.

Sajátságos azonban, hogy, az egykorú feliratokból ezidőszerint kiolvasható megállapításainkkal szemben, a reánk csak későbbi táblákon fennmaradt királylisták azt a meggyőződést vallják, hogy az egész ország politikailag egységes királyság, amelyben a főhatalom a világ teremtetésétől kezdve — néhány apróbb interregnumot nem számítva — megszakítás nélkül fennállott.

E sajátságos ellenmondásnak két magyarázata lehetséges: 1. vagy létezett a történetileg ezidőszerint még nem fogható időben egységes, egész Mezopotámiára kiterjedő sumér birodalom, amely a tőlünk ezidőszerint megközelíthető korban már rombadőlt és elemeire bomlott s amelynek emléke megmaradt a királylistáknak a királyságról vallott meggyőződésében; 2. vagy pedig az ókori tudósok a későbbi berendezkedést vetítették vissza a megelőző időkbe. Mindkét lehetőség mellett hozhatók fel érvek, a kérdés teljesen megnyugtató megoldása azonban, mai tudásunk mellett, lehetetlen.

Ép ilyen nehéz probléma a sumérság faji és nyelvi hovatartozásának a kérdése. Bár a sumérokról számos képes ábrázolás — relief és szobor — maradt reánk s részint a későbbi tudósok közvetítésével, részint egykorú feliratokban, a nyelvük is birtokunkba jutott, mindez csak arra elégséges, hogy őket fajilag és nyelvileg a környező népektől élesen meg tudjuk különböztetni.

A pompásan kidolgozott szobrok tanúsága szerint a sumérság hízásra hajló, zömök termetű nép volt. Rövid, kerek fejének, amelyet arcával együtt beretvált, arcrésze széles; a halántékvonalnál kijebb eső pofacsontokkal kapcsolatosan a szeme kissé ferdén metszett. Homloka az archoz viszonyítva keskeny és sok szobornál erősen hátrafutó. Orra erősen fejlett, de egyenes és nemes metszésű, orrcimpái elég vastagok. Az orr alatti rész keskeny; ugyancsak keskeny a szépvonalú, nem tulságosan kicsiny száj. Az áll a skicc-szerű rajzoknál majdnem teljesen eltűnik, de a pontosabb kidolgozású szobrokon a kettős osztású állcsúcs egyáltalán nem esik hátra, sőt kissé előreugró. A női szobrok hajából s abból a körülményből, hogy a férfiak arcukat és fejüket beretválták, az következtethető, hogy a szőrözetük gyöngye és fogyatékos volt.

A női szobrok valamivel karcsúbb alakra és nőiesebb arcvonásokra vallanak.

Amióta a sumér szobrok ismereteseek, kutatók és műkedvelők a legkülönbözőbb faji jellegeket vélték rajtuk felismerni anélkül, hogy általánosan elfogadható pozitív eredményre jutottak volna.

Ezidőszerint meg kell elégednünk azzal a kétségtelen megállapítással, hogy a sumér nép fajilag semmi esetre sem sémi.

Ugyanezt mondhatjuk a nyelvi vizsgálatok eredményéről is. Bár a legkülönbözőbb kísérletek történtek a — ma már hangtanában, nyelvtanában és szótárában is eléggé felderített — sumér nyelvnek a ma ismert nyelvcsaládok valamelyikébe való beosztására, a tudomány mindezeideig nem tudott túl jutni azon a negatívumon, hogy a sumér nyelv semmi esetre nem sémi

nyelv. Azoknak, akik nyelvhasonlítás alapján pozitív eredményeket véltek elérni – tehát azoknak is, akik azt hiszik, hogy kimutatták a sumér nyelv «ural-altáji» voltát — eddigelé általában csak annyit sikerült elfogadható módon bizonyítaniok, hogy vagy a sumérhoz, vagy a hasonlításul odavont nyelvhez — vagy legtöbbször mindkettőhöz — nem értettek annyira, hogy az egybevetést a siker reményével végezhatték volna. A lehető legnagyobb felkészültséggel végzett összehasonlításnak is lebirhatatlan nehézségeket gördít azonban útjába az a körülmény, hogy a sumér nyelvet az összehasonlításnál számbavehető mai nyelvek legrégibb alakjától is hosszú évezredek választják el, amelyeket ezidőszert semmiféle visszakövetkeztetéssel nem tudunk áthidalni.

Sumér-földi városok.

A mai fogalmainkhoz mérten nem tulságosan nagy *Sumérföldnek* a jelek szerint nagyon népesnek kellett lennie. A 8. század végén *Szin-ahé-rib* az egykori Sumérban 72 megerősített várost és 420 falut foglal el. Természetes hogy e telepek egy része későbbi eredetű, de jórészüik bizonyára nagyon régi.

Hála az ásátásokból előkerült nagyszámú feljegyzésnek, ma abban a helyzetben vagyunk, hogy a történelemben szerepet játszott legtöbb régi városnak nemcsak a nevét ismerjük, hanem pontos helyét is. A sumér időkben közvetlenül a tenger partján, az Eufrát régi torkolatának a jobboldalán feküdt *Eridu* városa (ma Abú Sahrein), amely a monda szerint az első ember, *Adapa* szülőhelye volt. A város ősi szentélye *É-abzu*, az «Abyssos Háza», *Enki* isten, a «Föld Ura» temploma, amelynek tornyából a földszint és

első emelet máig is megvan. Eridu a politikai történetben nem igen szerepelt, annál nagyobb jelentőséggel bírt azonban a vallási életben, mint a legfelső istentriász harmadik tagjának, az emberrel szemben mindig jóindulatú *Enkinek* székvárosa.

Az Eriduhoz legközelebb eső ősi város a tőle északra fekvő *Ur*, az ószövegségi *Ur-Kasdim*, *Ábrahám* szülővárosa. A város istene *Nannar*, a Holdisten, akinek hírneves temploma az *É-gissirgal*, a «Fényes-Ház». Vallásos szerepe mellett *Ur* a politikai történetben is rendkívüli fontosságú, mint több olyan dinasztiának székhelye, amely egész Délmezopotámiában a hegemoniát bírta.

A ma száraz régi *kutai Eufrát-ág* balpartján feküdt *Larsza* városa, a mai *Szenkere*, ahol *Babbarnak*, a Napistennek legdélibb szentélye, az *É-Babbar*, a «Napház» állott.

Ugyanez *Eufrát-ág* jobbpartján feljebb északnyugatnak fekszik *Uruk* városa, a bibliai *Erech*, a mai *Varka*. Egyike a legősibb városoknak; a *Gilgames-éposz* főhősének, *Gilgamesnek* székvárosa. Szentélye az *É-anna*, az «Ég háza», a legfelső istentriász első tagjának, *Anunak* temploma. Az idők folyamán kissé megfakult s az emberrel szemben többnyire ellenséges *Anu* mellett nagyobb tiszteletnek örvendett az uruki *Innanna*, *Anu* szerelmese, a szerelem istennője. A város, mint több a hegemonia birtokában levő dinasztia székhelye, évezredek át jelentékeny politikai szerepet is játszott.

Ugyanez *Eufrát-ág* és a mai *Satt el-Qár* kereszteződésénél a jobbparton feküdt *Suruppak*, a mai *Fára*, amely «már régi volt, amikor az istenek elhatározták,

hogy vízözönt támasztanak». Ide való volt *Ziuszudra* — *Berosos Xisuthrosa* — a mezopotámiai Noé, a vízözön elbeszélés főhőse. A város legutóbb különös fontosságot nyert a németek háború előtti ásatásából előkerült ősi sumér szövegek révén, amelyek valószínűleg a legrégebbi ismert feliratok.

Ugyancsak ősi város *Adab*, a mai *Biszmája*, amely az Eufrát egy ma kiszáradt ága mentén feküdt. A város a mitikus időkben jelentékeny politikai szerepet vitt Délmezopotámia életében, de jelentőségét — valószínűleg a víz elhúzódnása következtében — már az ókorban elvesztette.

Tudományos szempontból rendkívüli fontosságúvá vált egy kis városka, *Lagas*, a mai *Telló*, amely a Satt el-Hái balpartján terül el s a franciák ásatásai révén a sumér kultúra és művészet leggyönyörűbb emlékeivel ismertetett meg bennünket. Az ásatások meglepő eredményét főleg annak a körülménynek köszönhetjük, hogy a városka már az ókorban lakatlanná vált és rombadőlt. A város istene, *Nin-Girszu*, eredetileg a városka egyik negyedének, *Girszunak* volt istene, ahol szentélye, az *E-ninnu*, az «Ötven Háza», állott. A feliratok bizonyossága szerint a városka királyai élénk békés és háborús összeköttetésben állottak a nyugatra fekvő *Kés* — ma *Tell Hammám* (?) — és az északnyugatra eső *Umma* — ma *Dsóha* — városok uralkodóival.

A kútai Eufrát-ág közepe táján feküdt *Nippur* — ma *Nuffer* — egyike a legfontosabb sumér városoknak. A legfelső istentriász középső tagjának *Enlilnek*, a «levegőég Urának» volt a székvárosa, aki a hatalmas templompiramisban, az *É-kur*-ban — «Hegyház» vagy «Országház» — lakott. A város, bár sohasem volt jelentősebb szerepet játszó

dinasztia székhelye, politikailag a sumérség legnevezetesebb városa volt, mert innen, *Enlil* istentől kellett megbiztatást kapnia annak, aki az «ország» fölötti főhatalomra pályázott. Úgy látszik a törvényes hegemónia egyik feltétele volt a város birtoklása is a hegemóniára törekvő részéről.

Nippurtól valószínűen délre egy másik fontos város, *Izin* feküdt, amelynek helyét azonban ezidő szerint nem tudjuk megállapítani. Szentélye *É-gal-mah* a «Magasztos Nagy Ház», a harcias *Ninurta* istennek és feleségének, *Gula* istenasszonynak a temploma.

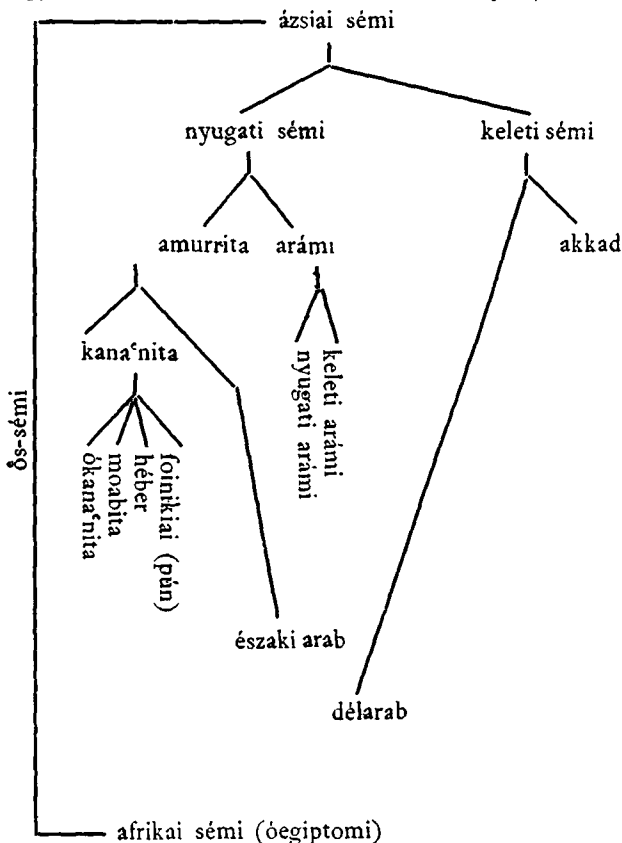
Sémiek.

A sumérok — ha ugyan valaha is egyedüli lakosai voltak Délmezopotámiának — nemsokáig örvendhettek a termékeny alluviális síkság kizárólagos birtoklásának. Amikor emlékeink beszélni kezdenek, az egyes városkirályságokkal szemben különböző sémi fajú nomádokat találunk, akik először a város, majd ezen keresztül egyre nagyobb és nagyobb területek birtokbavételére törekszenek.

Sémieknek vagy *sémítáknak* nevezzük *Schlözer* (1781) óta azokat a népeket, amelyek a Genézis 10. fejezetében tartalmazott néplajstromban mint *Sém* fiai soroltatnak fel¹ s nyelvük bizonyysága szerint rokonságban vannak egymással.

¹ Megjegyzendő, hogy a lajstrom a korabeli politikai-földrajzi viszonyokat öltöztetű nemzedékrendi formába s ez okból *Sém* fiaiként szerepeltet oly népeket is — pl. az elámiakat és lídekét — amelyek nyelvük tanúsága szerint nem voltak sémiak, viszont kétségtelen sémieket *Noé* másik két fiától eredeztet. Így pl. az asszirokat *Hántól*. Mivel azonban a *Sém* fiaiként felsorolt népek

Hosszas magyarázkodás helyett vázlatos táblázatban közlöm az ismertebb sémi nyelvek összefüggését, úgy amint azt tudásunk mai fokán elképzeljük:

legtöbbje valóban rokon, a *sémi* név e rokonok jelölésére mindenestre alkalmasabb, mint bármely más mesterséges elnevezés.

A sémi nyelvet beszélő népek egyike sem tisztafajú, hanem részint a történelemelőtti, részint a történeti időkben egyéb, nem sémi fajú népekkel keveredett. A különböző sémi népek testi sajátosságainak egybevetéséből s az ókori képes ábrázolásokból mégis megközelítő pontossággal megállapíthatjuk az őс sémi típust, amelyet a vizsgálatok tanúsága szerint a nomád arabok őriztek meg aránylag a legtisztábban. Ezek szerint a sémi a sumérnál magasabb termetű, karcsúbb s olajbarnás bőrű emberfaj. Hosszú lapos fejének arc-része feltűnően keskeny, két oldalt összenyomott. Orra elég erősen fejlett, széles, kissé hajlott s az orr és száj közötti rész meglehetősen széles. Ajkai eléggé vastagok; álla gyöngye. A típus kissé prognát, de nem lehetetlen, hogy ezt a sajátosságát egy történelem előtti néger vérvagyulásnak köszöni. Talán ugyanerre a vegyülésre viendő vissza az a körülmény, hogy fekete s lapos ellipszis alakú keresztmetszettel bíró, tehát göndörödő hajzata az egyenlőtlen elosztás miatt olykor gyapjasságra hajló. A letelepedett sémi hosszú haját, bajuszt és szakált hordott; a nomád haját a nyak tájékán elvágta s bajusztát beretválta, de a szakálára époly büszke volt, mint a letelepedett.

A sémi népek zöme már a történeti idöket megelőzően Szíria—Palesztinában s az arab félszigeten helyezkedett el. Elképzelhető, hogy a sumérföld gazdagsága felkeltette a nagyobbbrészt nomadizáló sémi szomszédok vágyait s így számtalan apróbb-nagyobb hódító kísérlet és békés bevándorlás célpontjává vált. A hódító kísérletek egy részét véresen verték vissza a letelepedettek, más részük azonban több-kevesebb sikerrel járt.

Akkadok. Akkad.

Délmezopotámia felsőrésze átítatódott már sémiekkal, akik a későbbről ismert délarab népekkel vannak rokonságban, amikor az egyik sémi törzs hatalmába kerítette *Akkad* városát. Akkad a sumérságnak északibb telephelyei közé tartozott s azon a részen feküdt, ahol a Tigris és Eufrát a legközelebb jutnak egymáshoz. E sémi törzsnek rövidesen sikerült hatalmát kiterjesztenie s Délmezopotámi északi felét egy erős birodalommal szerveznie, amely fővárosáról akkadi birodalomnak, «*Akkad*»-nak neveztetett. A földrajzi név, mivel Akkad uralkodói és jórészt lakói is sémieek voltak, idők folyamán nemcsak földrajzi, hanem néprajzi szempontból is szembehelyeztetett a délen fennmaradt sumérral s általában *mezopotámiai sémit* jelentett.

A mai tudományos nyelvhasználat szerint — az ókori jelentést elfogadva — akkadnak nevezzük a Délmezopotámia északi felében alakult sémi birodalmat s azt a keleti sémi népet és nyelvet, amely legelőször gyökerezett meg Mezopotámiában.

A hódító sémieek — amellet, hogy minden eszöközt megragadtak Akkad elsémiesítésére s a sumérság beolvasztására — készségesen elismerték a sumérok kulturális felsőbbségét s igyekeztek magukat minél hamarabb beleélni a magasabb civilizációba. Így átvették a sumérok által használt írást, az ékírást is. Az írással kapcsolatban az első idökbén hivatalos és tudományos nyelvként megtartották a sumér nyelvet, de az akkad származású tudósok — bármily nehezen ment is ez a sumér és akkad nyelv különbözösége miatt — lassan-lassan tulajdon anyanyelvükre alkalmazták az ékírást s ezzel lehetővé tették az akkad nyelv hivatalos

nyelvvé emelését. A sumér az akkad birodalomban azóta — akár a középkorban a latin — csak mint egyházi nyelv maradt fenn.

Akkad városok.

Az akkad birodalom fővárosát, *Akkadot*, amelynek *É-ulmas* nevű temploma a már elsémiesített nevű *Anúntu* istennőnek a szentélye volt, jelentőségben hamarosan túlszárnyalta testvérvárosa, *Szippar*. Szippar (ma *Abú Habba*) mindenesetre egyike a legrégebb városoknak: *Beroszos* vízözönbeszélésében is szerepel mint az a hely, ahol *Xisuthros*nak a dolgok kezdetéről, közepéről és végéről szóló feljegyzéseket el kellett ásnia. A város jelentőségére vall az a körülmény is, hogy felirataink az Eufrátot, amelynek a partján feküdt, igen gyakran egyszerűen «Szippar-folyam»-nak nevezik. A város temploma *É-babbar*, «Nap Háza» a Napisten északi szentélye volt s egészen különös tiszteletben állott.

Szipparból egy *Nár sarri* «Királyfolyó» nevű csatorna vezetett félkörben a Tigris felé. A csatorna mindkét oldala sűrűn meg volt rakva apróbb-nagyobb falvakkal, torkolatánál pedig egy kettős város, *Úpi-Aksak* (a görög *Opis*, ma *Tág-i-Keszra*) feküdt, amelynek uralkodói a harmadik évezred elején az ország fölötti hegemonia birtokában voltak.

Úpitól délre a róla elnevezett Eufrát-ág mellett terült el *Kúta* városa, *Nérgal*nak, az alvilág istenének székhelye (ma *Tell Ibrahim*). Szentélye, *É-mislam*. Tovább délre két testvérvárost találunk *Kist*¹ és erődjét, *Hurszag-Kalamat* (ma *Tell el-Oheimir* és *Tell Bender*). Kis temploma az *É-mete-urszag*, ahol a város harcias istene, *Zababa* székelt.

¹ Megkülönböztetendő a sumérföldi *Késtől*.

A hillei Eufrát-ág mellett, valamivel a mai Hille fölött feküdt egy kis vidéki város, *Bábel*, *Báb-ili*, «Isten Kapuja», amely ebben az időben még alig volt ismeretes, de később az egész Délmezopotámiára kiterjedő ország névadó városává vált. A város istene *Marduk*, *Enki* és felesége, *Damkina* fia; szentélye *É-szag-ila*, a «Fej Felemelésének Háza».

Bábeltől délre s vele egy csatorna útján összekötve feküdt *Barzîp* (a görög *Borsippa*, ma *Birsx*), *Marduk* fiának, *Nabúnak* székvárosa. Híres temploma *É-şida*.

Tovább délre esik *Uras* isten városa, *Dilbat* (ma *Delem*).

Amurriták. Babilónia.

Az akkadok meghódították és elsémiesítették Délmezopotámia északi felét, de nem sikerült hatalmukat a Délre is kiterjeszteniök. A délen tömörült sumérság még mindig elég erős volt ahhoz, hogy a kisebb tömegekben beszivárgó sémieket felszívja és a sumér gondolat harcosaivá tegye. Ahhoz, hogy a sémieket egész Délmezopotámiát a maguk képére alakíthassák át, újabb beköltöző sémi tömegekre volt szükség. E tömegeket szolgáltatta az u. n. *amurrita* népvándorlás.

Az amurriták az ázsiai sémi népek nyugati ágához tartoztak s az ezidőszerint még történelem előtti időkben talán egy nagy egységes birodalomba éltek, amely *Amurrú-föld* néven magában foglalta Szíria—Palesztina északi felét s átnyult Középmezopotámiának eufrátmenti részeire is. E birodalom — ha valóban fennállott — nem tudni, mi okból — talán a *hurri* népek előnyomulása következtében — a történelmi idők hajnalán felbomlott s lakói hatalmas tömegekben

áradtak Mezopotámia felé. A sok különböző amurrita törzs egyikének-másikának sikerült ugyan egy-egy dél-mezopotámiai városban a hatalmat megszereznie, de egész Mezopotámiára döntő szerepet igazában csak egy játszott közöttük, az, amely a harmadik és második évezred fordulóján *Akkad* egyik kisvárosában, *Bábelben* vetette meg a lábát s amelynek vezére, *Szumu-Abum*, itt egy háromszáz évig uralkodó dinasztiát alapított. Ez *amurrita* dinasztia, melyet *első bábeli dinasztiának* vagy — hatodik és legnagyobb uralkodója után — *Hammurápi-dinasztiának* is szoktunk nevezni, a háborús és békés fegyverek ügyes váltogatásával alig másfélszáz év alatt egész Mezopotámiának, sőt egész Előázsiának urává lett s olyan világbirodalmat alapított, aminőt I. *Szár-gon* óta nem látott a Kelet. Hódításuk folyamányaként Mezopotámia földrajzi, etnografiai és nyelvi viszonyai a következőképen alakulnak ki. Délmezopotámia, amely eddig két főrésze, Sumérra és Akkadra oszlott, egy politikai egységbe forr, amelynek fővárosa innen kezdve másfélezer esztendő minden viharán és változandóságán keresztül *Bábel* marad. *Bábel országa* — a görögök *Babiloniája* — örökébe lép a sumérok országának s átveszi és fenntartja a világteremtéstől számított történeti folytonosság s a világ uralmára való hivatottság eszméjét.

A két sémi népnek — az akkadnak és az amurritának — a sumér őslakossággal való elvegyüléséből új népfaj keletkezik, amelyet joggal nevezhetünk *babiloninak*. E babiloni nép nyelvét lassan-lassan az amurrita uralkodóktól hivatalos nyelvként elfogadott *akkad* nyelv lesz, amelynek a *déli* — bizonyos mértékig sumér és amurrita elemekkel gazdagodott — vál-

tozatát *babiloninak* is szoktuk nevezni. Az ősi sumér nyelv, miután a sumér népet az amurrita uralom teljesen beolvasztotta, egész Mezopotámiában megszűnt az érintkezés nyelve lenni s csak mint az egyházi és tudományos élet nyelve marad fenn még majdnem kétezer évig, a mezopotámiai kultúra bukásáig. Az amurrita nyelv pedig talán egy ideig él még, mint az ország egyes vidékein beszélt dialektus — erre látszának vallani az ásatások során talált *amurrita-akkad* szószedetek — de lassan-lassan átengedi helyét az amúgyis rokon hivatalos akkad nyelvnek.

Asszírok. Asszíria.

Délmezopotámiának első sémi megszállásával egy időben Középmezopotámiát is sémi rajok árasztották el. A különböző törzsek közül, amelyeknek hosszabb-rövidebb időre sikerült egy-egy várost hatalmukba keríteniök, egészen különös szerep jutott osztályrészül annak, amely a két folyam közti sivatagon áthatolva a mai Qal'at Sergát vidékén vetette meg a lábát. Itt feküdt a sivatagtól s a Hamrín-hegytől védetten egy kis városka, mely arra volt hivatva, hogy idők múltán *Assúr* néven egy hatalmas birodalomnak — a görögök *Asszíriájá*nak kikristályosodási középpontjává váljék. A városkát és környékét a sémi megszállás előtt ugyanaz a *subarui* nép lakta, amely *Subartuban* s *Mitanniban* még évszázadok múltán is mint államalkotó nép szerepel. Erre a népre telepedett rá a keleti sémi — *akkad* — fajú hódító s a *subarui-akkad* kereszteződésből új nép keletkezik, az *asszír*. Irodalmi nyelvi szempontból az asszír nép alig különbözik déli szomszédaitól, a babiloniaktól; a két nyelv szorosan véve legfeljebb ugyanannak az akkad nyelvnek két — északi és déli — táj-

szólásaként fogható fel. Annál feltűnőbb azonban a különbség a két nép között faji tekintetben. Az asszírion erősen átüt a *subarui* jelleg, amelynek következtében külső megjelenésében közelebb állónak látszik a Szíria—Palesztina területén ugyancsak subarui (hurri) fajokkal keresztezett nyugati sémi népekhez, mint sumérba oltott keleti sémi testvéreihez. Oly nagy e különböző kereszteződés révén előállott faji különbség, hogy — bár mindkét, eredetében akkad fajú, nép ugyanannak a mezopotámiai (sumér) kultúrának emlőin nevelődik fel — hatása a két testvérnép életének csaknem minden megnyilvánulásában felismerhető.

Assúr kezdetben liliputi városfejedelemség volt, amelynek ura valamely szomszédos hatalom vazallusaként irányította a rábizottak testi-lelki jólétét. Aránylag védett helyzete következtében azonban a város egyre izmosodott s a szomszédos hatalmak minden elgyöngülését arra használta fel, hogy területét növelje s uralmát minél messzebbre terjessze ki. Teljes önállóságra többször gondolt ugyan, de sikeresen csak akkor foghatott tervei megvalósításához, amikor a második évezred második felében Mitanni elpusztult s Babilónia évszázadokra annyira legyöngült, hogy Középmezopotámiára való igényeinek nem bírt fegyverrel érvényt szerezni. Innen kezdve Asszíria felnő Babilónia mellé, majd Babilónia fölé s mezopotámiai vezérszerpét megtartja egészen a VII. század végén bekövetkezett bukásáig.

Asszíria városai.

Asszíria, amely lényegében tigrisbalparti állam volt, telephelyei számára nézve meg sem közelítette a vízrajzi szempontból sokkal kedvezőbb fekvésű Ba-

bilóniát. Mivelhető talaja a kurd hegyek s a mezopotámiai steppe közelsége miatt alig több 12.000 km²-nél. Nevezetesebb városai az egyetlen Assúrt leszámítva mind a Tigris balpartján fekszenek.

Assúr — régi kiejtés szerint *Asír* — a legrégibb főváros, amelyet a németek háború előtti ásatásai tártak fel, a Tigris jobbpartján, a steppe szélén, sziklára épült. Nevét valószínűleg az asszírok nemzeti istenéről, *Assúrról* kapta, akinek pompás temploma volt a városban. Mellette különös tiszteletnek örvendettek *Anu* és *Adad* istenek, egy szép kettős templom urai.

A Felső- és Alsó-Záb között, a keleti dombvidéken feküdt *Arba-ilu* «Négy isten» városa (a görög *Arbela*, ma *Erbil*), amely az arbelai *Istar* különösen tiszteletben álló kegyhelye volt.

A XIII. század első feléből való a Felső-Záb—Tigris zugban épült *Kalhi* (ma *Nimrúd*), amely hosszú időn át szerepelt mint Asszíria fővárosa.

Ugyancsak nagy jelentőségre tett szert a mai *Móçullal* szemben fekvő *Niuua* (*Ninive*). A város egyike Mezopotámia legősibb városainak s mint a csodálatos gyógyítóerővel bíró ninivei *Istar*-szobor székhelye az egész történelem folyamán különös tiszteletnek örvendett.

Az egész Keletnek a figyelmét azonban akkor vonta magára, amikor *Szinahérib*, *Assúr-abé-iddin* és *Assurbanipal* alatt — Asszíria hatalmának fénykorában — a birodalom fővárosává lett. A város az assziriológia szempontjából is egészen központi jelentőséget nyert azzal, hogy az angolok múlt századi ásatásai során a mai *Kujundsik* alatt megtalálták *Assurbanipal* óriási könyvtárát, amely Előázsia történetének és mű-

velődéstörténetének máig sem egészen kihasznált elsőrendű forrásává vált.

A legészakibb városok egyike *Dúr-Sarrukín* («Szárgon-vár»; a mai Khorszabad) — Ninivétől északra — amelyet II. *Szárgon* alapított a Muçri-hegy lábainál.

Arámiak.

Az akkad és amurrita hódításokkal nem merült ki a mezopotámiai sémi invázió. Már a második évezred elején jelentkeznek Mezopotámia szélein a nyugati sémi népekhez tartozó *arámiak* egyes hordái. A különböző törzsek közül, amelyek főként a második évezred közepe óta válnak veszedelmessé s olykor Babilónia és Asszíria egész életét megbénítják, az ékiratokban leggyakrabban az *ahlamú*, *szutú*, *aramáia* és *kaldú* népek szerepelnek.

Folytonos támadásaikkal, állandó beszivárgásukkal idők folyamán Mezopotámia nemzetiségi képét egészen megváltoztatják, a lakosságot teljesen elarámosítják. Államalkotó szerepet — nem számítva az ideig-óráig élő eufrátmenti államocskákat — ennek dacára csak egyik törzs vállalt köztük, a *káld*, amely a régi Sumérföld délnyugati mocsaras részén fészkelte be magát s ott letelepedve a görögöktől Kaldeának nevezett országot alapította. E letelepedett káldok egy-egy főnöke, felhasználva a politikai zűrzavarokat, Bábel trónjára is felküzdötte magát, anélkül azonban, hogy Mezopotámia sorsának intézésébe komolyabban beleszólhatott volna. Igazán nagyarányú szereplésükre a VII. század végén nyílt alkalom, amikor méd és szkita segítséggel sikerült Asszíriát megbuktatniok s az egész Előázsiai uralma alá hajtó újbabiloni birodalmat megalapítaniok.

6. Szomszédos népek és országok.

Amily tisztán állanak előttünk Mezopotámia települési és néprajzi viszonyai, oly sűrű köd üli meg a környező országokat. E ködből hosszabb-rövidebb időre elő előtűnik egy-egy nép s részt kér Mezopotámia sorsából, a babiloni és asszír uralkodók egy-egy hadjáratukon messze behatolnak e ködös területekre, de az így nyílt réseken át látható képrészletek nem elégségesek arra, hogy a hiányzó részekről akár csak vázlatos fogalmat alkossunk magunknak. Minő rokonsági és történeti kapcsolatban vannak egymással az elő-előbukkanó népségek, mi volt a sorsuk feltűnésük előtt, mi lett a sorsuk rövid szereplésük után, oly kérdések, amelyekre ma határozott feleletet adni kockázatos vállalkozás lenne. A Mezopotámia sorsába beavatkozó népek közül, amelyeknek anyaországa Mezopotámia határain kívül esik, elsősorban az *elamiak* jönnek tekintetbe.

Elamiak.

Elamtunak nevezték a babiloniak a Tigris, Kerha és Kárun közt elterülő síkságon és a szomszédos fel földön fekvő országot, amelyet ez ország lakói — az *elamiták* — tulajdon nyelvükön *Hatamtu* néven emlegetnek. Elam politikai centruma *Szúza* (*Súsán*) városa, amely *Anzán* (*Ansán*) vidékén fekszik s amely az assziriológia szempontjából a franciák ásatásai révén tett különös jelentőségre szert. A város a többi elamita várossal együtt nemcsak kulturális szempontból függött Sumérföldtől hanem a legrégebb időkben — úgy látszik — politikailag is. Városfejedelmek különböző sumér és akkad uralkodók vazallusaiként szere-

pelnek a harmadik és második évezred fordulójáig, amikor Elam hatalmas lendületet vesz s *Larsza* város királyságát megszerezvén, innen egész Délmezopotámiát hatalma alá hajtja. Bár itteni uralmát az amurrita első bábéli dinasztia hamarosan megdöntötte, még hosszú évszázadokon keresztül szerepel Babilónia életében — hol mint jóindulatú szövetséges, hol mint pusztító ellenség. Mint politikailag vagy közigazgatásilag zárt terület Elamhoz tartozik a Babilóniával határos gyakran emlegetett *Emutbal* országa is. Az elamiak nyelv szerint kaukázusiak, faj szerint azonban — amennyire a képes ábrázolások alapján megítélhető — nagyon keverteknek látszanak.

Kassúk.

Elam északnyugati hegyeiben tartózkodnak a *kassúk* (a görögöknél *kossaiói*), akik a harmadik évezred végétől a hetedik századig tartózkodnak Mezopotámia keleti határain. Babilóniában eleinte mint alsóbb rendű munkák végzői — kocsisok, lovászok — szerepelnek, majd a XVIII. században előzőnlük a hatti támadástól elpusztított országot (amelyet ők *Kár-Dunias*-nak «Dunias ligetének» neveztek) s hatalmukba kerítik Babel trónját. Majdnem hatszázéves uralmuknak az elamiták vetnek véget, de a keleti hegyek között még *Szinahéríb*nek is dolga akad velük. Valószínűleg a méd előnyomulás következtében tűnnek el a történelemből. Ha nevükkel a Kaspi-tenger elnevezés összefüggésben van, akkor sokkal nagyobb területet tartottak megszállva, mint amennyi mezopotámiai szereplésükből belátható. Nyelvüknek némi maradványai a neven kívül egy kassú-babiloni szótár töredékeiből ismeretesek. E gyér nyelvemlékek tanúsága szerint nyelvük nem indogermán

eredetű, de indogermán elemek is találhatók benne mint kölcsönszavak.

Gutúk.

A kassúkhhoz hasonló szerepet játszanak az északi hegyvidéken a *gutúk* (későbbi néven *qutúk*), akik a történelem folyamán sok bajt okoztak Bábel és Assúr urainak. A harmadik évezred vége felé sikerült nekik a IV. uruki dinasztiát megdönteniök s a hatalmat Dél-mezopotámia fölött megszerezniök. Ötnegyedszázados uralmuk alatt az ország csaknem teljesen tönkrement. Faji és nyelvi hovatartozásukról nem tudunk semmit.

Subartu.

Asszíriától északra a harmadik és második évezredben egy, közelebbről körül nem határolható birodalom terül el, amely *Subartu* (*Szubartu*) vagy *Subaru* (*Szubaru*) néven szerepel. Az asszír terjeszkedés e birodalmat megkisebbitette s a hatti támadás szétrobbantotta.

Mitanni.

A subaruk nyelvéről és fajáról, a Subartu részeiből alakult *Mitanni*-birodalom lakói, a mitanniak után alkothatunk magunknak képet. E mitanniak faji szempontból a kisázsiai-örmény tipushoz állanak közel nyelvüknek a tell el-amarnai táblák között maradt fenn emléke. Ugyane nyelv maradványait találták meg a boghazkjöji táblák *hurri* nyelvében. Ma a két nyelvet, a mitannit és hurrit a subarui nyelv tájszólásainak tartják. A Mitanni-birodalom a második évezred közepe táján szerepel, mint Mezopotámia sorsába beavatkozó nagyhatalom ; megdöntése az asszír uralkodók műve volt.

Hatti.

Mint az amurrú dinasztia megdöntői lépnek Babilónia történetébe a *hattiak*. A Hatti-, v. Hattu-birodalom zöme Kisázsiában feküdt, de provinciái belenyultak Szíria—Palesztinába — ahol az Ószövetség *hittim* néven emlegeti őket — s Mezopotámiába is. Közelebről ismerjük a birodalom sorsát a második évezred közepe tájáról a Boghazkjoj falu melletti ásatások révén. Itt a németek a háború előtt feltárták a birodalom fővárosát s a királyi archivumot is megtalálták. Az ékirással írt — tehát aránylag könnyen olvasható — leletek tanúsága szerint a hatti birodalomban egész sereg nyelv volt otthonos; ezek közül az ország hivatalos nyelvén kívül fontosabbak a *hatti*, *lúli* (lykiai?) és *hurri*. Az ország hivatalos nyelvét, amelyen a legtöbb nyelvemlék maradt fenn, régebben hattinak nevezték a birodalom neve után, míg ki nem derült, hogy a Hatti-birodalomban hattinak nevezett nyelv nem azonos a hivatalos nyelvvel, sőt azzal semmiféle rokonságban nincs. A legutóbbi időben, hogy egyrészt az országgal való kapcsolatát jelezzük, másrészt az ékiratokban hattinak nevezett nyelvtől való különbségét hangsúlyozzuk, a hivatalos nyelv jelölésére a *Luther-féle* bibliafordításból kölcsönvett *hettita* név jött divatba. A Hatti-birodalom nyelvei közül valamelyiknek sajátos képirásokban is maradtak fenn emlékei, amelyeket azonban mindezideig nem tudtunk megfejteni.

A hattiak valószínűleg fajilag sem egységes nép, de a tipuskülönbségeket ma nem tudjuk még megállapítani. A leggyakoribb típus a kisázsiai-örmény tipushoz hasonló és erősen zsidós. A feltűnő hasonlóságnak a magyarázata az, hogy a sémi héberek Pa-

lesztinában hatti (hurri) típusú őslakossággal vegyültek el és tőle vették át a jellegzetes «zsidó» tipust.

Naíri.

Assziriától északra Északmezopotámia hegyvidékén és a környező örmény hegyekben feküdt egy — úgy látszik — apró városkirályságokból álló országgomplexum, amelyet az asszír uralkodók «Naíri országai» néven emlegetnek. A közelebről körül nem határolható terület lakosai faji és nyelvi szempontból ép oly kevésbé voltak egységesek, mint politikailag.

Urartu.

A Van- és Urumia-tó táján terül el az asszír uralkodóknak oly sok bajt okozott *Urartu* (az őszövettségben *Ararat*), melynek történetét főként a VIII. és VII. századból ismerjük. Lakosságának faji és nyelvi hovatartozása ismeretlen.

Kimmérik.

Urartut a *kimmérik*, ékiratosan *gimirrai* (az Őszövettségben Gomer) döntötték meg akik egy nagy indogermán népvándorlás első hullámaiként jelentkeznek. E vándorlás elárad a keleti és északi hegyvidékekre, ahonnan az egymás után következő néphullámok elődeiket beszorítják Kisázsziába. A kimmérik, amennyire ez a fennmaradt nevek alapján megállapítható, az iráni nyelv- és népcsaládhoz tartoztak. Minő összefüggésben van a név a későbbi cimberrel, kimberrel s a kelta kymrrel, nem tudjuk.

Szkták.

A kimmérik nyomán járnak a *szkták*, ékiratosan *askuzai*. A név, úgy látszik, nyelvi és faji szempontból különböző népeket foglal össze. A VII. században kerülnek összeköttetésbe Assziriával. Királyuk, *Bartatua* (a

görögöknél (*Protothyes*) feleségül veszi *Assúr-abé-iddin* leányát. Azóta barátságban és szövetségben élnek, sőt a görögök szerint a szkíták segítségére siettek Asszíriának a médekkel szemben.

Médek.

A szkíták kisázsiai uralmának a médek vetnek véget. A médek, ékiratosan *madai* (*amadaí?*), a méd fennsíkon s az Urumia-tótól keletre eső részeken laknak. Az asszírokkal (ha a Sulmán-asarédnál szereplő *amadaí* = a későbbi *madai*) a IX. század végén jutnak érintkezésbe. Bár több asszír uralkodó dicsekszik meghódításukkal, valójában sohasem sikerült őket legyőzni. A VII. században, *Fravartis* (a görögök *Phraortese*) idején már Elam is a birtokukban van. Ennek fia, *Hvaksatra* (a görögök szerint *Kyaxares*), ékiratosan írva *U-va-kis-tar*, a szkíták legyőzése után megalapítja a méd birodalmat, amely Elamtól a Halysig terjed. Mint Elam örökösei, a médek Babel támogatóiként szerepelnek Asszíriával szemben. *Kyaxares* — kinek leányát II. *Nabú-kudurri-uccur* feleségül vette — volt az, aki *Nabú-apal-uccurral* együtt megdöntötte Asszíriát.

Perzsák.

A méd birodalom ellen támadnak fel a VI. század közepén a rokon perzsák, akik addig vazallusként éltek. *Kúrus* vagy *Kúras* (a görögök *Kyrosa*) 550-ben legyőzi *Istuvigát* (a görögöknél *Astyages*) s perzsa vezetéssel egy nagy méd-perzsa birodalmat alapít, amely egész Előázsiát el akarja foglalni. A *Kúrus* hódításában jelentkező veszedelmet csak a görögöktől *Kroisosnak* nevezett lidiai uralkodó, *Istuviga* sógora ismeri fel, aki a delphoi jóslat hatása alatt átlépi a Halyst és meg-

támadja *Kúrust*. Mivel az egiptomi segítség nem érkezett meg idejében, a harcban *Kúrus* lett a győztes, aki azután Babilónia ellen fordult.

Szíria—Palesztina.

A Taurus, az arab sivatag, a Földközi-tenger és a Tigris közti területet az ékiratok bizonyos időkben *Szíri* néven emlegetik. Talán e Szíri név az eredete a görögök *Syriá*jának, amely a Földközi-tengerhez közelebb eső részt jelentette Palesztinával és Foinikiával együtt, vagy anélkül. A szoros értelemben vett *Palesztina* (filiszteusok földje) a Földközi-tenger mellékének déli része, *Foinikia* pedig a partvidék Karmel és Libanon közti vidéke. A rendkívül kevert lakosságú területkomplexum a mezopotámiai birodalmak és Egiptom között a Földközi-tenger birtoklása miatt állandó vita tárgya.

Lakossága politikai szempontból inkább Egiptomtól, kulturális tekintetben inkább Mezopotámiától függ.

II. MEZOPOTÁMIA TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI.

1. Nem ékiratos források.

Mezopotámia történetére vonatkozó ismereteinket az ékiratos emlékek kiaknázásáig — vagyis körülbelül a XIX. század közepéig — kizárólag a görög-latin írókból s kisebb mértékben az ószövegségi Szent-írásból merítettük. Hogy a kép, amelyet e források alapján festettünk, még nagy körvonalakban is alig emlékeztet a valóságra, annak főként a későbbi görög és latin írók önkényes kritikája volt az oka, akik a rendelkezésükre álló följegyzések közül a valóban történeti értékűeket, mint hihetetleneket, vagy érdekesség nélkül valókat, kiselejtezték.

Görögül írt források.

A klasszikus ókor Babilóniára és Asszíriára vonatkozó egész tudománya — *Herodotos* (450 körül Kr. e.) anekdotáin kívül — főleg *Ktesias*ból és *Beroszos*ból táplálkozik.

Ktesias, *Xenophon* kortársa, 416-ban Knidosból fogolyként a perzsa udvarhoz került, majd 399-ben visszatérve hazájába, *Persica* címen 23 könyvben megírta Asszíria és Perzsia történetét. Művét, a ránk maradt kivonatok tanúsága szerint, a már *Herodotos*nál is mutatkozó anekdotázó hajlam korlátlan tombolása jellemzi. Bár jobb értesüléseire való hivatkozással *Hero-*

dotost — különösen ott, ahol ez a történeti igazságnak megfelelően referál — alaposan leszólja, a meséket nemcsak átveszi tőle, hanem még meg is toldja saját költői tehetségének alkotásaival. A legkeletibb fantáziát is megszégyenítő történeteit részint félfüllel hallott s össze-visszakevert, részint teljesen költött királynevekre varrja, miközben a legnagyobb nyugalommal hivatkozik a hivatalos okmányokra, amelyeket állítólag a tulajdon szemével látott és olvasott. Az ő lelkiismeretén szárad az egész ó- és középkoron végigkísértő *Ninusz*—*Szemirámusz*—*Szardanapal*-regény, amely idők folytán egyre díszesebbé és ékeesebbé vált.

Teljesen másszabású, sőt az egész görögül író tudós világból kimagaslik *Beroszos* (babiloni neve valószínűen *Murassú*), aki a bábéli *Bél*-templom papja volt s *Antiochos Soter*nek ajánlott *Chaldaica* című háromkötetes művét ékiratos források alapján írta meg. Sajnos, hogy a munka, amely, a fennmaradt citátumok tanúsága szerint, mindenféle szempontból a legnagyobb elismerésünket érdemli meg, nem birta a versenyt *Ktesias* érdekesebb elbeszéléseivel. A Mezopotámia történetét a mitikus őskorból I. *Dareios* idejéig tárgyaló műből ránk csak annyi maradt, amennyit *Flavius Josephus* (Kr. u. 38—96.) és főként *Eusebios* (kb. 340 Kr. u.) és *Synkellos* másodkézből — különösen *Alexander Polyhistor* (kb. Kr. e. 80.), *Apollodores* (Kr. e. II. század), II. *Juba* numidiai király (Kr. e. 55-től Kr. u. 23-ig) és *Abydenos* (kb. 150 Kr. u.) kompilációiból — megmentettek számunkra. Sajnos, ez adatok is annyira belé vannak ágyazva a *Ktesias*ból meritett történetekbe, hogy kiválasztásuk és helyes értékelésük csak az ékiratok megfajtése után vált lehetségessé.

A *Ktesias* és *Berosos* adatainak egybeolvasztásából idők folyamán előállott lehetetlen történeti konglomerátum végleges alakot nyert és általánosan elterjedt azután a spanyol *Orosius Paulus* (390—450.) révén, akinek munkája a középkori iskolákban mint világtörténeti vezérfonal nagy kedveltségnek örvendett.

Tudományos érték szempontjából *Berosos* mellé kell állítanunk *Klaudios Ptolemaioszt* (160—180. Kr. u.), az alexandriai geográfust és csillagászt. Talán ő az egyetlen régi geográfus, aki helyesen különböztet a mezopotámiai helynevek között. Mint csillagász *Almagest* című munkájában tizenhárom, kétségtelenül babiloni forrásból eredő asztronómiai megfigyelést közöl s csillagászati célokból gondos kánont állít össze, amely tartalmazza a babiloni uralkodókat és évszámaikat *Nabu-nácir*-től (747 Kr. e.) kezdve *Nagy Sándorig* (323 K. e.).

Az Ószövetség.

Az ószövetségi szent könyvek elsősorban a nyolcadik és hetedik századbéli Babilóniával és Asszíriával foglalkoznak. Bár feljegyzéseik az ékiratok tanubizonyosága szerint — a leírások folyamán gyakran korrumpálódott neveket nem számítva — a legteljesebb hitelességre tarthatnak számot, Babilónia és AsszírIA történetének rekonstruálásánál főként annyiban jöhetnek számításba, amennyiben ez országok Szíria—Palesztinával összeköttetésbe kerültek. Mivel azonban ez összeköttetés csak nagyon kis részét jelenti a tigris- és eufrátmenti államok egész életének, az ószövetségi Szentírás gyér számú adatai úgyszólván teljesen elvesztek abban a meseáradatban, amelyet a görög-latin írók történeti

háttér címén árultak s alig voltak alkalmasak arra, hogy a torzképet valamelyest élethűvé varázsolják.

Annál nagyobb a becsük a kutatás mai fokán, amikor az ékiratos források világában lehetővé vált megfelelő értékelésük és a helyes történeti távlatba való beállításuk.

2. Ékiratos források.

Hála a több mint egy évszázada folyó s egyre nagyobb méretekben és egyre céltudatosabban végzett ásatásoknak, a babiloni és asszír történet kutatóinak ma már szinte beláthatatlan ékiratos forrásanyag áll rendelkezésükre. A ránk maradt feliratok közül a történelem rekonstruálásánál elsősorban a kronológiai feljegyzések és az egyes történelmi események leírásai kell, hogy számba véteessenek.

Kronológiai listák.

Bár a kronológiai feljegyzések eredetükben tisztára gyakorlati célok szolgálatában állanak, mellékesen megbecsülhetetlen történeti felvilágosításokat is nyerhetünk belőlük, egyrészt közvetlenül, másrészt mert lehetővé teszik a történeti események időbeli elhelyezését.

Mindhogy Babilóniában egészen a második évezred elejéig nem egy szilárd éra s nem az uralkodó uralkodási évei szerint, hanem valamely — a megelőző évben történt — fontos eseményről nevezték el az éveket, praktikus célokból szükségessé vált az úgynevezett *dátumlisták* összeállítása, amelyek egy-egy uralkodóval kapcsolatban sorrendben tartalmazzák az éveknak nevet adó fontos eseményeket. Bár a babiloni uralkodók — sajnos — nem mindenkor azokat az ese-

ményeket találták a legfontosabbaknak, amelyekre mi a politikai történettel kapcsolatban kíváncsiak lennénk, e dátumlisták jelentőségét alig kell magyaráznunk. Nem egy döntő fontosságú történelmi fordulatról — így például *Hammurápiának Rím-Szin* fölötti világtörténeti jelentőségű győzelméről — kizárólag e dátumlistákból szereztünk tudomást.

Asszíriában a keltezés a *limu*-hivatalt viselő zászlós-urak — különböző magas állású (a görög eponymosoknak megfelelő) hivatalnokok — neve szerint történvén, asszír talajból terjedelmes *limulisták* maradtak reánk. Mivel a *limu*-tiszte viselők élén maga az uralkodó áll, e listákból sokszor egész pontosan megállapítható az egyes királyok trónralépési és uralkodási ideje. Emeli a listák értékét egy-egy rájuk tévedt széljegyzet, amely valamely feltűnő eseményről ad számot. Így például az a megjegyzés, hogy *Búr-Szagale* limuságának Szíván havában napfogyatkozás volt, lehetővé tette, hogy csillagászaink e napfogyatkozás idejét a Kr. előtti 763 június 15-re kiszámítsák, amely dátum segítségével azután sikerült az asszír történelem eseményeit Kr. előtt 911-ig kronológiailag pontosan összefűznünk.

Részen az efajta listák használhatóságát akarták megkönnyíteni, de részben már a történeti édeklődés kielégítésére készültek a különböző *királylisták*. Ezek babiloni formája a dinasztiák szerint csoportosított királyok névsorát és uralkodási éveit tartalmazza. E rendkívüli fontosságú lajstromok használhatóságát erősen csökkenti az a körülmény, hogy olykor egyidőben — vagy részben egyidőben — uralkodott dinasztiákat minden megjegyzés nélkül egymásután sorolnak fel, máskor pedig — ugyancsak megjegyzés nélkül — ki-

hagyják azokat az uralkodókat és dinasztiákat, amelyeket az írók kora nem tartott törvényeseknek. E hibaforrásért, amelyet különben a legtöbbször korrigálhatunk egyéb emlékeink alapján, bőséges kárpótlást nyújtanak a királylisták akkor, ha a dinasztiaváltozásoknál feljegyzik azt az eseményt is, amely a megelőző dinasztia bukását s a következő uralomra jutását előidézte.

Hasonló, de a dinasztiákat szét nem választó királylisták Asszíriából is maradtak ránk, sőt az asszír tudósok úgynevezett *synchronistikus királylistákkal* is megörvendeztettek bennünket, amelyek két hasáiban — évszámokkal vagy, gyakrabban, évszámok nélkül — az egyidőben uralkodott babiloni és asszír királyokat állítják szembe egymással. Hála annak a jó szokásnak, hogy a babiloni és asszír uralkodók felirataikban az őseik nevét is felsorolják, a ma rendelkezésünkre álló királylisták letöredezés következtében előállott hézagai a legtöbbször könnyen kitölthetők, úgy, hogy — egy-két nevet leszámítva — a királyok névsorát már pontosan meg tudjuk állapítani.

Királyfeliratok.

Az egyes uralkodók idején történt eseményekről elsősorban a királyoknak az utókor számára szánt különböző feliratai értesítenek bennünket. Ami e szempontból Babilóniát illeti, sajnos, a babiloni uralkodóknak a történelmi fontosságról vallott különleges felfogása következtében jobban vagyunk értesülve építkezéseikről és csatornaásásaikról, mint uralmuk politikai-történeti mozgalmairól, úgy, hogy ezeket legtöbbször egyéb forrásokból kerülő utakon kell kihámozni.

Összehasonlíthatatlanul szerencsésebb a helyzetünk az asszír királyfeliratok tekintetében, amelyek a legkülönbözőbb formákban iparkodnak az uralkodók viselt dolgairól az utókornak a lehető legpontosabb számot adni. E feliratokat alakjuk szerint általában *haditudósításokra*, *évkönyvekre*, *haditörténeti összefoglalásokra* s *dicsőítő feliratokra* szoktuk felosztani. Különálló alkotás ezek közül csak a haditudósítás, a többi rendszerint egy-egy építkezési feliratnak első részében olvasható.

A *haditudósítás* mindig a nemzeti isten, *Assúr* címére küldött levél alakját veszi fel, amelyben az uralkodó lendületes szavakkal egy-egy hadjárat lefolyásáról értesíti istenét. E haditudósítások főerénye a legaprólékosabb részletekbe menő pontosság.

Az *évkönyvek* límuk vagy az uralkodási évek szerint pontos és bő áttekintésben számolnak be az évek egy bizonyos soráról. E rendkívüli fontosságú forrásoknak csak egy gyöngye oldaluk van, az tudniillik, hogy az uralkodók utolsó éveiről — természetesen — nem igen szoktak hírt adni.

A rendszerint 6—12 oldalú prizmákra írt *haditörténeti összefoglalásoknak* az a hibájuk, hogy adataikat nem kronológiailag, hanem hadjáratok szerint csoportosítva adják elő s ezért az időrend megállapítása külön fáradságos és nem is mindig eredményes kutató munkát követel.

Leggyakoribbak, de a legkevésbé használhatók a *dicsőítő feliratok*. Találhatók kőbe vésve, prizmákra, agyagtáblákra írva s egyetlen céljuk, hogy az uralkodók nagyságát viselt dolgaik felsorolásával illusztrálják.

Minde királyfeliratok felhasználásánál számolnunk kell természetesen a feliratokat készíttető uralkodók

hiúságával, amely a győzelmeket nagyítani, a vereségeket elhallgatni vagy legalább is kisebbiteni iparkodik.

Krónikák.

A babiloni királyfeliratok hiányaiért kárpótolnak bennünket, de az asszír forrásból eredő adatainkat is szerencsésen egészítik ki a különböző fajú *krónikák*. Ezek eredetükben valószínűleg a királylistáknak a dátum-listákkal való kereszteződései, mert épen annyi-félék mint királylistáink. Különösen babiloni talajon fejlődtek tökéletesekké s az újbabiloni birodalom idején valósággal hatalmas történeti kézikönyvekké duzzadnak. Sajnos, hogy az évezredes történelemnek aránylag csak rövidebb szakairól kerültek birtokunkba ily krónikák, mert ezek valóban megbecsülhetetlen szolgálatára állnak a történetkutatóknak.

Felhasználásuk közben azonban nem szabad szem-elől téveszteniük bizonyos óvatosságot. E krónikák írói ugyanis nem mindig tartják szem előtt a *sine ira et studio* elvét, hanem kimondottan irányzatos történelmet írnak. Az egyik *synchronistikus krónika* szerzője például, aki erősen hangsúlyozza az asszír álláspontot, külön felszólítja az olvasót, hogy örök időkre magasztalja Asszíria dicsőségét s minden világtájnak hirdesse Sumér és Akkad gonoszságát.

Másrészt számolnunk kell azzal a körülménnyel is, hogy az ókori történetírók, akiknek gyakran nem állt oly bő forrásanyag a rendelkezésükre, mint nekünk, jóhiszemű tévedéseknek is áldozatul eshettek. Mikor az utolsó babiloni király, *Nabú-ná'id* felszólította tudósait, hogy számítsák ki neki *Narám-Szin* pontos uralkodási dátumát, ezek azt felelték, hogy *Narám-Szin*

3200 évvel azelőtt ült a trónon, vagyis nem kevesebb, mint ezer esztendővel számították el magukat.

Diplomáciai okmányok.

Külön említést érdemelnek a középegiptomi Tell el-Amarnában s a kisázsiai Boghazkjőben végzett ásatásokból kikerült diplomáciai levelezések és egyéb okmányok, amelyek alapján a külpolitikai helyzetet szinte közvetlenül szemlélhetjük s a levélváltókat emberileg is egészen közel hozhatjuk magunkhoz.

III. MEZOPOTÁMIA TÖRTÉNETE.

1. Őskor.

A világ teremtésétől az ötödik évezred végéig.

A rengeteg ékiratos emlék dacára eddigelé nem került napvilágra egyetlenegy oly munka sem, amelyben a babiloniak vagy asszírok történetük kezdeteiről való tudásukat összefüggő formában hagyták volna reánk. E hiányból azonban nem szabad elhamarkodott következtetéseket levonnunk, mert a különböző mitoszokban és époszokban fennmaradt hagyományváltozatok azt bizonyítják, hogy egyáltalán nem voltak minden az őskorra vonatkozó emlékezés nélkül; sőt azok a király-listák, amelyek a hagyományokban szereplő hősokeket földrajzilag és kronológiaiilag rögzített dinasztiákba tömörítik, kétségtelenné teszik, hogy regéiket és legendáikat egységes és összefüggő hagyomány részeként fogták fel.

Ez egységes hagyomány — tehát a babiloniak és asszírok történeti tudata — emlékeink tanúsága szerint a világ teremtéséig nyult vissza.

A világ teremtése és az első ember.

A reánk maradt leghosszabb és legteljesebb hagyományváltozat szerint, amelyet az *Enuma elis* (= Amikor fönn) kezdetű éposz őrzött meg, a kezdet kezdetén nem volt semmi más, mint *Apszu* (= az édesvízü

tenger), a hímnemű és *Tiámat* (= a sósvízű tenger), a nőnemű ősprincipium. Ezek vizeiket összekevervén, létrehozták *Mummut* (= az intelligibilis világ, a Logos).¹ Az őskaosz további differenciálódása során a következő istenpár: *Lahmu* és *Lahamu* keletkezett, majd *Ansar* (égi világ) és *Kisar* (földi világ), végül *Anu* (menny), *Enlil* vagy *Ellil* (a levegőég ura)² és *Enki*, akkadul *Ea* (a föld ura). Mivel az ifjú istenek mozgalmasságukkal zavarják az ősprincipiumok nyugalalmát, *Apszu* *Mummu*val együtt *Tiámat* ellenkezése dacára elhatározza, hogy kiirtja nyughatatlan ivadékait. A végzetes tervet a bölcs *Enki* hiusítja meg, aki hatásos ráolvasással álomba meríti *Apszút* és megöli, majd *Mummut* győzi le. A győzelem után *Apszún* felépíti pompás házáat, az *É-abzút* és feleségül vevén *Damkinát*, nemzi vele *Mardukot*, aki már gyermekkorában csodás testi-lelki tulajdonságainak adja bizonyítékait. A családjá kiirtása miatt felbőszült *Tiámat* most maga határozza el az istenek elpusztítását s ebből a célból tizenegy szörnyeteget teremt, akiknek vezérségét a hűségén megmaradt istenek közül szeretőjévé emelt *Qingura* bizza. *Qingu* méltósága jelképeként megkapja tőle a sors tábláit, vagyis a végzet megállapítására való jogot.

A bölcs *Enki* tudomást szerezvén a készülendőről, kétségbeesetten siet *Ansar*hoz, aki előbb *Anut*, majd *Enkit* küldi *Tiámat* ellen. A nagy feladatra azonban egyikük sem termett s dolguk végzetlenül térnek vissza a vállalkozásból. *Ansar* most *Marduk*hoz fordul,

¹ *Bit Mummi* = főiskola, egyetem (*Mummu* háza).

² Az *Enuma elis*, amely Babel viláгурalmának mennyei igazolására készült, szándékosan kihagyja a nippúri *Enlil*t, a sumérok főistenét.

aki késznek is nyilatkozik a harcra azzal a feltétellel, hogy győzelem esetén az istenek királyává lesz s megkapja a sors tábláit. Miután az istenek gyülekezete felteteleit elfogadta, *Marduk* harcra készül. Fegyverei: íj, nyíl, tegez, az istenek fegyvere, a háló és a villám, egy csomó szél és a ciklon. Így felfegyverkezve oly borzalmas látványt nyújt, hogy *Tiámat* serege ijedtében megfut. Egyedül *Tiámat* harcol, de ő sem sokáig. *Marduk*nak sikerül őt a hálóval elfognia, erre a szeleket a torkába bocsátja, majd egy nyíllal megöli. Az ősi istenanya halála után *Qingu*val és seregével elbánnia természetesen gyerekjáték. A *Qingutól* elragadott sorstáblákat magára akasztja s azután hozzáfog a teremtéshez. A kettészelt *Tiámatból* készül az ég és föld; az égre felkerülnek az égi testek, a földre a növények, állatok és végül az ember, akit agyagból és a lenyazott *Qingu* véréből gyúr. A megmenekült istenek új uruknak hálából fényes templomot emelnek, az *E-szag-ilát* («a fej felemelésének a háza»), amelynek pontos mása a hasonló nevű bábeli *Marduk*-templom.

A teremtéstörténetnek e változata szemmel láthatóan bábeli eredetű s egy oly éposznak a nem egészen ügyes átdolgozása, amelynek eredeti hőse *Enlil* volt. Egyéb városok természetesen egyéb isteneket — a sajátjukat vagy annak a városnak istenét, amelynek vazallusai voltak — tettek meg győztesekké. Az ember teremtőjeként más szövegek *Mardukon* kívül *Enkit* vagy valamely istennőt *Arurut*, *Mamit*, *Bélit-ilít*, *Ninhurszagot*, *Istart* stb. szokták emlegetni.

Az első ember *Adapa* volt, «az emberiség magva», akinek különös története egy egiptomi diákok részére készült babiloni olvasókönyvben maradt reánk a tell el-

amarnai táblák között. Ez *Adapa*, mivel eltörte a déli szél szárnyát, *Anu* elé idéztetik kihallgatásra. A büntetéstől való félelmében — *Enki* tanácsára — nem fogadja el az *Anutól* kínált ételt és italt, pedig *Anu* az istenek kérésére megváltoztatta eredeti tervét s a halál étele és halál itala helyett az élet ételét és italát akarja adni neki. Ilymódon eljátszva az örökkévalóságot, visszatérül e földre.

A vízözön előtti királyok.

Nem tudni, közvetlen a teremtés után-e, vagy jóval később, «lejött a királyság a mennyből». Bár a királyság e lejövetelének részleteiről semmiféle írásos adat nem maradt reánk, az idézett frázisból kétségtelennek látszik, hogy — mint annyi más helyütt — Mezopotámiában is külön rege magyarázta a királyság eredetének problémáját.

Az istenek kegyelméből uralkodó őskirályokra vonatkozóan a legutóbbi időig csak a *Berosos*ból ismert hagyomány volt a birtokunkban, legutóbb azonban, majdnem egyidőben, két ékiratos királylista is ismeretessé vált; mindkettő a harmadik évezred végéről ered. Ilymódon egy csapásra abba a helyzetbe jutottunk, hogy az őskirályok számáról, egymásutánjáról, székhelyéről és uralkodási éveiről három különböző hagyományunk van: egy valószínűleg Bábelből, egy Eriduból és egy talán Larszából.¹ A bábeli és a larszai hagyomány egyezik abban, hogy tíz őskirályt különböztet meg, míg az eridui csak nyolc királyról tud. Egyébként azután mindhárom változat csak abban ért egyet, hogy körülbelül ugyanazokkal a királynevekkel operál.

¹ V. ö. a Babel királyait tartalmazó függelék.

A tíz király közül ezideig egyedül *Dumuzi* (*Tammúz*, a görögök *Adonisa*), «a pásztor» az, akiről a hagyomány egyebet is mond, mint a királylistákon fennmaradt adatokat. Személyéhez — tisztelete az egész keleten el volt terjedve s a görög misztériumkultúrszokba is behatolt — számos mítosz és legendás elbeszélés kapcsolódik. Ezek szerint a róla elnevezett hónapban *Dumuzi* meghal és leszáll az alvilágra, mire a földön megszűnik a szerelem és szaporodás. *Istar* istennő, akinek, egyes hagyományváltozatok szerint, része volt kedvese halálában, kétségbeesetten siratja az elhunytat s vele sírnak a föld összes asszonyai.¹ Az ékiratos költői és vallásos szövegekben életére és halálának körülményeire sok, gyakran ellenmondó célzást olvashatunk; a reánk maradt egyetlen összefüggő elbeszélés, amelynek ő az egyik hőse, azt beszéli el, mint száll alá az alvilágra *Istar* s mint hozza vissza irtózatoss nehézségek árán szerelmesét a földi életbe, amely nélküle minden szépségét és varázsát elvesztette.

A vízözön.

A következő — részletesen és többféle változatban is feldolgozott — hagyomány az őskirályok periódusát lezáró *vízözön*elbeszélés, amelynek hőse *Zi-uszudra* (*Berosos*nál *Xisuthros*, *Sisuthros*, *Sisithros*)' sémi néven *Úm-napistim-rúqu* («az élet napja távoli») vagy röviden *Úm-napistim*, a mezopotámiai *Noé*.

A vízözönleírás legkimerítőbb leírása *Assúrbanipal* könyvtárából maradt reánk, mint a *Gilgames*-eposz egyik epizódja.

¹ *Tammúz* siratása a *Tammúz*-kultuszban.

Eszerint az istenek *Enlil*lel élükön elhatározták, hogy a bűnös emberiséget kiirtják, még pedig oly módon, hogy vízözönt zúdítanak a földre. A bölcs és emberbarát *Enki*, aki résztvett az istenek e gyülekezetén, álomban közli a fenyegető veszedelmet kedveltjével, *Úm-napistim*mel, akinek egyúttal meghagyja, hogy hatalmas hajót építsen s azon szállásolja el magát, családját s minden élőlényből egy párat. *Úm-napistim* hozzá is fog a hajó elkészítéséhez s a szokatlan munka oka iránt érdeklődő polgártársainak azt feleli, hogy *Enlil* elől, akivel ellenséges viszonyban áll, a barátságos *Enki* isten birodalmába akar költözni s ezután a tengeren óhajt élni. Mihelyt elkészül a hajó, iszonyú viharral, felhőszakadással beköszönt a vízözön, amely egy csapásra elpusztít minden élőlényt, kivéve az *Úm-napistim* hajóján levőket. Oly nagy a katasztrófa ereje, hogy maguk az istenek is rémülten menekülnek fel *Anu* egébe, ahol szepegve és ijedten gubbaszkodnak. Hét nap múlva elül a vihar s a vizek megnyugosznak és apadni kezdenek, a hajó pedig zátonyra jut *Niçir* hegyén. A víz visszahuzódása után látja *Úm-napistim*, hogy az egész emberiség agyaggá változott. További hét nap elmúltával hősünk galambot bocsát ki, amely azonban nem lelvén száraz helyet, visszatér, ugyanígy a fecske, csak a holló marad el, mivel bőséges táplálékra talált. Majd *Úm-napistim* is elhagyja hajóját népével együtt s a hegy csúcsán áldozatot mutat be az isteneknek.

Enlil tudomást szerezvén, hogy nem pusztult ki az egész emberiség, iszonyú dühre gerjed, de az istenek meggyőzik őt, hogy jobb és igazságosabb, ha, az egész emberiség kiirtása helyett, ezután csak a bűnő-

söket büntetik. A megennyhült isten most maga is a hajóra megy, letérdelteti *Úm-napistimet* és feleségét maga elé s kormányosukkal, *Puzur-Kurgallal* — más változat szerint *Szur-szunabuval* vagy *Ur-Sanabuval* — együtt elragadja őket a «folyamok torlalatához», ahol az istenekhez hasonlóan örök életet élnek.

A vízözön utáni királyok.

Babiloni felfogás szerint a vízözönnel befejeződött az őstörténet s utána rögtön a történelmi idők következnek. Elég azonban egy tekintet a vízözön utáni uralkodók nevére és abnormisan hosszú uralkodási éveire, hogy e felfogás téves voltát belássuk. A királyok egyike-másika különben is közelebbi ismerősünk a különböző mitoszokból és époszokból.

Ilyen az első *kisi* dinasztia tizenharmadik tagja, *Etana*. Amennyire az óbabiloni és újasszír időkből reánk maradt töredékekből rekonstruálható, különös története azzal kezdődik, hogy *Etana* trónörököst vár, de felesége nem tudja megszülni gyermekét. Az aggódó férj a «szülés fűvéért» a Napistenhez fordul, aki a Sashoz utasítja őt. A Sas épen bajban van, mert egykori barátja a Kigyó, akinek gyermekeit hűtlenül elpusztította, büntetésül üres ciszternába vetette őt, hogy éhen-szomjan vesszen. *Etana* a megszabadításért viszonzásul azt kívánja, hogy a Sas vigye fel őt a hátán *Istar* égébe, ahol a szülés istennőjétől majd megkapják a szülőfüvet. Miután *Anu* egészen tülemelkednek s a földet egyre kisebbnek és kisebbnek látják, *Etana* elveszti bátorságát és vissza akar térni a földre. Mindketten lezuhannak és *Etana* szörnyet hal. Az elbeszélés hiányzó folytatása való-

szinüleg az, hogy a gyermek, *Balib*, apja halála után megszületik és királlyá lesz.

Ugyancsak mitikus hős az első *uruki* dinasztiából való *Lugalbanda*, aki *Zúval*, a viharmadárral vívja meg a harcot a sorstábláért. *Zú* egyizben, mikor *Enlil* isten reggel megmosakodott és letevén a koronáját, kényelmesen elhelyeződött, felhasználta az alkalmat s elrabolta a világuralmat adó sorstáblákat. *Anu* egy-másután szólítja fel az isteneket a hatalomért való harcra, de nem akad vállalkozó. Végül *Lugalbanda* áll ki a viadalra, akinek — *Zú* felesége segítségével (?) — sikerül is a táblákat s a világuralmat megszereznie.

Félig mitikus hős az ugyane dinasztiához tartozó *Gilgames*. Egyrészt valószínűnek látszik, hogy csakugyan ő építtette *Uruk* város falait, másrészt pedig hatalmas mondakör hősévé vált, aki csak «harmadrészben ember és kétharmadrészben isten». A viselt dolgait megéneklő, különböző korokból származó epikus elbeszélések között legépebben maradt reánk az *Assurbanipal* könyvtárából való *Gilgames-éposz*. Az éposz fő témája az, miként keresi hiába az örök életet *Gilgames*, miután barátjának, *Enkidunak* holtteste mellett, akivel ezer vitézi kalandot élt át, felébred benne a haláltól való rettegés. Hogy az örök élet titkára jöjjön, hosszas és veszélyes bolyongás után felkeresi őst, *Úm-napistimet*, akihez a halál vizein való keresztülhajózás után meg is érkezik. *Úm-napistim* először elutasítja kérését, majd — a már közölt vízőzönelbeszélés elmondása után — felesége biztatására elárulja, hogy az örök élet elnyerésének első feltétele a hat napon és hét éjen át való virrasztás. *Gilgames* azonban — dacára az *Úm-napistim* felesé-

gétől sült varázskenyereknek — elalszik és így el-
játssza a halhatatlanságot. Mikor *Úm-napistim* ivadéka
kétségbeesését látja, közli vele, hogy a tenger fenekén
található egy fű, az élet füve, amely a vént újra ifjúvá
teszi. Gilgames felhossa a fűvet a mélyből s haza
akarja vinni, hogy magának és polgártársainak az
örök ifjúságot biztosítsa. Útközben azonban, míg egy
ciszternában fürdik, kigyó csúszik elő s felfalja a
becses fűvet. A kigyó ugyan megifjodik s levedli a
régi bőrét, de *Gilgames* most már végérvényesen el-
veszti a halhatatlanság reményét és sirva tér ottho-
nába. Itt, hogy legalább a másvilági életről tájékozód-
jék, felidézi *Enkidu* szellemét s kikérdezi őt a halál
utáni életről. *Enkidu* felvilágosításai nem tulságosan
vigasztalóak. A halál után a test porrá és hamuvá
esik szét s a lélek mint alvilági démon él üres árnyék-
életet. Legjobb a sorsa annak, aki harcban esett el,
mert tiszta vizet kap inni s hozzátartozói szolgálják ki.
Aki szabályos temetéssel szállt a sírba s megkapta az
előírt halotti áldozatokat, öröm nélkül, de nyugalom-
ban él. Ellenben akinek holtteste temetetlenül maradt
s akiről hozzátartozói megfélemedeztek, nyugtalanul
bolyong az árnyékvilágban és nem kapván meg az étel-
és italáldozatokat, kénytelen az utcára öntött s sze-
mébe dobott undorító ételmaradékokra fanyalodni.

Nem lehetetlen, sőt csaknem bizonyos, hogy
a vízözön utáni — s talán a vízözön előtti —
legendás dinasztiák egyik-másik uralkodója valósággal
történeti személy volt s a ránk hagyományozott nevek-
ben és regés elbeszélésekben a *Krisztus* előtti ötödik
és hatodik évezred történeti eseményeire való emlé-
kezés maradt fenn. Ennek dacára kilátástalan vállalko

zás lenne e hagyományok alapján megkísérelni ez idők történetének akár csak vázlatos rekonstruálását is. A különböző vidékek különböző uralkodó-száma, sorrendje és uralkodási évei kétségtelenné teszik, hogy a történeti maggal bíró anyagot különféle spekulációk, történelembölcseleti, politikai, vallási és számelméletek alapján ismételten át meg átgúrták.

Ismereteink mai fokán még az sem bizonyos, hogy az ország fölötti hegemoniának városról-városra való vándorlása megfelel-e a valóságnak s nem a későbbi állapotoknak az őskorba való visszavetítése-e? Sőt ez ideig szomorú fiaszkóval végződött minden oly vállalkozás is, amely a hagyománykomplexumnak legalább sumér és sémi elemekre való szétbontását tűzte ki célul.

2. A sumérok és sémiak harca.

Az ötödik évezred végétől a harmadik évezred végéig.

A történelmi idők derengését körülbelül az ötödik és negyedik évezred fordulójára tehetjük. Innen kezdődnek ugyanis a királylisták ama dinasztiai, amelyek királyainak a zöme normális időkig ült a trónon, Bántó kivétel a második kisi és a hamaïi dinasztia, ahol 180 év a legrövidebb uralkodási idő.

Sajnos, egykorú történeti feljegyzések e korai időkből még nem kerültek birtokunkba s ezért pusztán a királylistákra kell hagyatkoznunk. Ezekből pedig az uralkodók nevein és uralkodási évein kívül csak annyit olvashatunk ki, hogy az ország fölötti hegemonia már ekkor is városról-városra szállt.

E mögött a hegemoniavándorlás mögött bizo-

nyára mozgalmas történeti események, véres háborúk rejtezkednek, de az események közelebbi részleteiről semmiféle felvilágosítást nem kapunk. A királylisták számadatai — még ha átlagszámokkal helyettesítenők is a kisi és hamaçii dinasztiák lehetetlen dátumait — arra sem jogosítanak fel bennünket, hogy a dinasztiák megmaradt uralkodási éveit kronológiai célokra felhasználhassuk. Mivel ugyanis a babiloni listák nem egyízben az egész dinasztiát legitimnek ismerik el, ha csak egy-két tagja volt is a hegemonia valóságos és jogos birtokában, valószínű, hogy az egymásután felsorolt dinasztiák közül több is tulajdonképen — legalább részben — ugyanabban az időben uralkodott.

Fajok harca.

Nagyon fontos következtetés azonban az, amit az uralkodók nevéből levonhatunk. A kezdettől folyó sumér névadátnak először bizonytalanul és el-elű-nedezve, később egyre gyakrabban megjelennek a sémi nevek, amelyek azt bizonyítják, hogy a sémiak már nemcsak benn vannak az ország területén, hanem egy-egy városban a hatalmat is a maguk kezébe kaparították.

Az igaz, hogy a történeti ismereteink bővülése során szerzett tapasztalataink arra intenek, hogy pusztán a nevekből ne akarjunk a részletekbe menő megállapításokat tenni. Idők folyamán sok sumér nevet viselő és sumérul író uralkodóról derült ki, hogy, minden látszat dacára, sémi fajú; másrészt az sem lehetetlen, hogy hamisítatlan sumér uralkodók rejtezkednek egyik-másik — talán divatból felvett — sémi név mögött. A részletekben való bizonytalanság dacára

azonban egészben véve kétségtelen, hogy a negyedik és harmadik évezred is, mint Mezopotámia egész története, a fajok — ezidőszerint a sumér és sémi fajok — harcának a jegyében áll. Előfordulhat ugyan, hogy e harc folyamán egy-egy hódító sémi az utána következő sémi hullámmal szemben a sumérség védelmezőjévé válik; lehetséges, hogy sumér uralkodó sémi segítséget vesz igénybe sumér testvére ellen; e kétezeréves mozgalmas történelem sarokpontja mégis az a kérdés: melyik fajé legyen a Tigris és Eufrát mivelhető síksága, a suméré-e vagy a sémié?

Tudatosan vagy öntudatlanul erre a nagy kérdésre akarnak feleletet adni azok a helyi érdekű s a mi szemünkben legtöbbször kicsinyesnek látszó harcok is, amelyekről legelső — körülbelül a negyedik évezred végéről eredő — egykorú feljegyzéseink tudósítanak bennünket.

Városkirályságok.

Amikor az egykorú okmányok beszélni kezdenek Mezopotámia liliputi királyai (sumérul *lugal*, akkadul *sarru*) javában tépázzák egymást. A véres csetepaték oka rendszerint határsértés, a két város közti legelőn való osztozkodás kérdése, vagy egyéb apró-cseprő ürügye; a harcok vége pedig vagy békeszerződés, mely a két állam közti határt «örök időkre» van hivatva megállapítani, vagy pedig — ha az erőviszonyok nagyon is egyenlőtleneknek bizonyulnak — teljes behódolás az egyik fél részéről. A vazallussá vált uralkodó természetesen nem *király* többé, hanem egyszerű hűbéres *fejedelem* (sumérul *pateszi* vagy *iszak*, akkadul *issakku*).

Ha valamelyik uralkodónak sikerül ügyességével és szerencséjével a hűbéres fejedelmek nagyobb számát

maga alá gyűrnie, vágyai arra irányulnak, hogy megszerezze az egész «ország» fölötti királyságot.

Hogy ez egyetlen magasabb imperialista gondolatot eláruló intézmény mily politikai tartalommal bírt, ezidőszert nem tudjuk megállapítani; az is bizonytalan, hogy a *Nippur* városával és *Enlil* istennel való kapcsolatban álló királyság elnyerésének — az előző tulajdonos legyőzésén és *Nippur* város birtoklásán kívül — mik voltak a közelebbi feltételei. Annyi azonban kétségtelen, hogy az elemeire szétesett ország áldatlan harcai mögött és fölött állandóan ott kísért az elvben hegemoniával bíró király, mint a jogfolytonosság és összetartozás eszméjének a képviselője.

Sajnos, egykorú felirataink nem mindig olyan uralkodóktól valók, akik a hegemonia birtokában levő immár csaknem hiány nélkül összeállítható dinasztiai tagjai között szerepelnek. Így előáll az a különös helyzet, hogy épen azokat az uralkodókat, akikről a nevükön kívül egyéb adatokat is ismerünk, sokszor csak hozzávetőlegesen tudjuk kronológiailag elhelyezni.

Körülbelül ez az eset az első húsból és vérből való uralkodónál, a kisi *Mesxilim*nél (kb. 3100? Kr. e.), akiről fel van jegyezve, hogy egy *Umma* és *Lagas* közti határvillongásnál mint döntőbíró szerepelt s határjelzőként egy sztelét állított fel.

Valamivel biztosabban rögzíthető az ugyancsak Kísből való *Enbi-Istar*, aki talán *Mesxilim* egyik utóda volt s akit a II. uruki dinasztiahoz tartozó *Enugduanna* 3085 táján megvert, fogságba ejtett és magával hurcolt *Urukba*. Ezidőszert meg nem állapítható, hogy a királylistán felsorolt adabi dinasztia egyetlen

tagjával, *Lugal-anna-munduval* (kb. 3027—2938) minő viszonyban vannak az ugyancsak adabi *Lugal-dalu* s *Lugal-kiszalszi* (*Lugal-kigubni-dudu* fia), akikről szobor is maradt reánk.

Talán a marii vagy a kisi(?) dinasztiának volt vazallusa az aksaki *Zúzu*, aki, hatalma megnövelése céljából, megtámadta *Lagast*, de alapos vereséget szenvedett *Eannadutól* (kb. 2950?).

Ennek az *Eannadunak* egész családfája összeállítható a franciák tellői ásatásaiból kikerült feliratok alapján. Nagyatyja, *Ur-Nina* volt a dinasztia megalapítója (kb. 3000) akiről, több felirat mellett, egy képes ábrázolás is maradt reánk, amelyen épületanyagot szállít egy templom alapkövetételéhez.

Eannadu egyike a harmadik évezred jelentékenyebb uralkodóinak, aki számos feliratot hagyott hátra, — többek között az *Ummával* vívott harcokat megörökítő híres keselyű-sztélet. Feliratai szerint sikeresen harcolt *Upival*, *Urral*, *Urukkal*, sőt *Elam* ellen is hadat vezetett s *Innanna* istennő jóvoltából a lagasi fejedelemség mellé *Kis* királyának a címét is megszerezte. Minthogy ezidőtájtban *Kis* a királylisták tanúsága szerint a hegemonia birtokában volt, e feljegyzés annyit jelentene, hogy *Eannadu* Délmezopotámia, az «ország» legitim uralkodójává lett. Sajnos azonban, királylistáink sem *Lagas* hegemoniájáról nem értesítenek, sem pedig *Eannadut* nem sorolják fel *Kis* királyai között. Ebből azt lehetne következtetnünk, hogy legfeljebb átmenetileg, rövid időre került az ország fölötti hatalom birtokába s a hagyomány a rövid birtoklást nem tartotta elég jogcímnek arra, hogy ezért őt a törvényes uralkodók közé jegyezze fel.

Eannadu utódai alatt *Lagas* a *Kís* fölötti uralmát elvesztette ugyan, de *Entemena*, II. *Eannadu*, *Enetarzi*, *Enlitarzi* *Lagas* várost és vidékét háborítatlanul birtokolták. A dinasztia utolsó tagjától, *Urukaginától* (kb. 2670 Kr. e.) több felirat maradt reánk, amelyek e király érdekes szociális reformjairól tudósítanak bennünket. E reformok célja a nép általános jólétének az emelése, a papság nyerészkedő üzelveinek megszüntetése, a lépten-nyomon fizetendő súlyos egyházi taksáknak a leszállítása volt.

Hogy *Ur-Nina* és utódai körülbelül a negyedik kisi dinasztíának (kb. 2760—2663) voltak a kortársai, bizonyítja az a körülmény, hogy *Urukagina* épügy, mint a kisi dinasztia, a harmadik uruki dinasztia egyetlen tagjának *Lugal-zaggiszinek* (2662—2638) esett áldozatául.

Lugal-zaggiszi.

E hatalmas energiával megáldott uralkodó volt a történelmileg fogható királyok között a legelső, aki nem elégedett meg az ország fölött való névleges hegemoniával, hanem sikeres kísérletet tett egy központilag szervezett egységes birodalom megalapítására is.

Huszonötéves uralma alatt nemcsak egész Dél-mezopotámiát hajtotta hatalma alá, hanem a Perzsa-öböltől a Földközi-tengerig is tiszteletet szerzett fegyvereinek.

I. Sarrukín.

Időközben azonban az északmezopotámiai Akkad városából való *I. Sarrukínban* (*Sargáni*, *Szárgon*) veszedelmes ellenfele támadt. E *Sarrukín* a fennmaradt — s a legendától kissé már kikezdett — hagyományok szerint házasságon kívüli viszonyból (?) — vagy natítu-

papnőtől (?) — titokban született. Anyja egy szurokkal vízhatlanná tett kosárban a folyóra bízta őt, amely a kosarat tartalmával együtt *Aqqi*hoz az öntözőhöz vitte. Itt nevelődött fel *Sarrukín* s mint kertész éledgett egészen addig, amíg — nem tudjuk, hogyan — *Ur-Zababa* király (?) pohárnokává lett.¹ Mint ilyen — eddig ismeretlen módon és körülmények között — *Akkad* város trónjára került.

Birodalmát ügyes politikával egyre jobban növelvén, előbb-utóbb szembe kellett, hogy kerüljön *Lugal-zaggiszival*, Délmezopotámia urával.

Körülbelül 2638 táján került kettejük közt kenyértörésre a dolog, amikor is *Sarrukín* kerekedett fölül s *Lugal-zaggiszit* legyőzve fogságba ejtette. Döntő győzelme után a délvidék ellen vezetett pusztító háborújában egészen a Perzsa-öbölíig hatolt előre. A további években keleten *Barahszit* és *Elamot* hódította meg s északnyugat felé a Libanonig és Taurusig jutott el, sőt — egy későbbi hagyomány szerint — állítólag Ciprus-szigetére is kirándult.

Bár erre pozitív bizonyosságunk nincs, apró jelekből, úgy látszik, joggal következtethetünk arra is, hogy *Sarrukín* volt az első öntudatosan sémi uralkodó, aki Mezopotámiában sémi fajtestvérei — a «fekete fejűek» (szemben a tarkoponyájú s talán szőke sumérokkal) — uralmát akarta állandósítani. Hogy közte, illetve a birodalma magvát alkotó *Akkad* és a sumérság közt az ókorban is ellentétet éreztek, kétségtelenül bizonyítja az a körülmény, hogy Mezopotámia sémi lakói-

¹ E királyt a királylista szerint 97 év választja el *Sarrukintól*.

nak és sémi nyelvének a megjelölésére — szembeállítva a sumérral — épen az akkad nevet választották.

A meghódított népek általános lázadása, amely uralma vége felé tört ki s amelyet óriási erőfeszítéssel egyelőre sikerült legyűrnie, előjele volt a későbbi viharoknak, amelyekben dinasztiája mintegy kétszázéves fennállás után elpusztult. Ha a csodálatos hadvezéri tehetséggel rövid idő alatt meghódított területet nem sikerült is hosszabb életű birodalommal megszerveznie, *Sarrukín* uralma mégis korszakalkotó volt Mezopotámia történetében. Rendkívüli jelentőségét nemcsak a nép között kétezer esztendőnél hosszabb ideig fennmaradt s legendásan kiékitett emlékezete bizonyítja, hanem az a körülmény is, hogy uralma a földrajzi terminológiában is mindvégig maradandó nyomot hagyott maga után.

Innen kezdve Mezopotámiának azt a részét, amelyen birodalma magva terült el, az ékiratos emlékek állandóan Akkad néven emlegetik.

Narám-Szin.

Több-kevesebb hatalommal uralkodó utódai közül talán egyedül *Narám-Szin* (2557—2520) az, aki igazán méltó leszármazottja kiváló nagyatyjának. Negyedszázados uralma alatt nemcsak Akkad politikai hatalma állott oly fokon, aminőt később is csak kevés uralkodónak sikerült elérnie, hanem kulturális és művészi szempontból is egészen meglepő föllendülés következett el. Mint hadvezér *Makan*, *Meluhha*, *Apirak*, *Tilmun* s *Lulubu* meghódításával örököltette meg nevét. Birodalma kiterjedéséről pedig mindennél elképzelhetőbb fogalmat ad az a körülmény, hogy egyik tisztviselőjének a pecsétjét Ciprus-szigetén találták meg.

A dinasztia hatalma azonban nem volt hosszú életű. Utódja, *Sar-kali-sarri* (2519—2496) halála után trónvillongások következtek el, amelyek az országot annyira legyöngítették, hogy *Sarrukín* dinasztiája nemcsak az ország fölötti hegemoniát veszítette el, hanem rövidesen maga is kihalt.

A bukás közvetlen okozója *Ur-nigin* (2456—2450) a negyedik uruki dinasztia megalapítója volt. Uralomra jutásával az észak és dél harca, amelyet *Sarrukín* indított meg, a dél javára dőlt el s a hegemonia ismét az ország sumér felére helyeződött át. Akkad ellen való harcában azonban a sumérságnak a sémi hegemonia elleni öntudatos küzdelmét keresnünk, elhamarkodott vállalkozás lenne, hiszen harmadik utóda, *Puzur-ili* (2437—2433), aki halála után 13 évvel lépett a trónra, már sémi nevet visel.

Gudea.

Az akkadi dinasztia vége felé vagy az uruki dinasztia idejére helyezendő a franciák tellói ásatásaiból általánosan ismeretessé vált lagasi sumér fejedelem, *Gudea*, akiről, számos felirat és egyéb emlék mellett, több nagyon szép szobor maradt reánk. Bár nem volt az ország fölötti hegemonia birtokában, emlékeink alapján többnek kell őt elképzelnünk, afféle rövidlátó vidéki uralkodócskánál. Kereskedelmi karavánjai az arab partok és az Amanus-hegység közti óriási területet járták, sőt saját hatáskörében hadat viselt *Elam*-mal is. Az általa emelt épületek¹ és a korából maradt művészi emlékek pedig még romjaikban és töredékeikben is a modern világ csodálatát és elragadtatását vívták ki.

¹ Az u. n. «*Gudea-palota*» nem az ő korából való, hanem régi anyagból készült későbbi építmény.

A guták betörése.

A negyedik uruki dinasztianak s a sumér föllendülésnek, amelyről a lagasi emlékek tanuskodnak, gyors és siralmas véget vetett a *guták*-nak (később *qutú* néven szerepelnek), a «hegység sárkányainak» a betörése. Nem elég, hogy — mint későbbi előzőjük, *Utu-hegal* mondja — «elrabolták a feleséget a férjtől, a gyermekeket a szülőktől s a sumér királyságot a hegyek közé vonzolták»; 125 évig (2426—2302) tartó rablógazdálkodásuk oly gazdasági válsággal járt, hogy abban a sumérságnak talán még élő erői véglegesen elsorvadtak. A rettenetes csapásnak, amely betörésükkel érte az országot, két évezreden át megőrizték emlékét a panaszkodó zsoltárok.

Utu-hegal.

Az idegen uralom megdöntésére irányuló kísérlet megint Urukból, *Lugal-zaggiszzi* városából indul ki. *Utu-hegal*nak (2301—2295), az ötödik uruki dinasztia egyetlen tagjának kétségbeesett erőfeszítés árán sikerül ugyan a rablóuralomnak véget vetnie s egyúttal a hegemoniát újból a sumér délnek biztosítania, de a sumérság sorsán már nem változtathatott.

Hét évig terjedő uralma után az ország fölötti főhatalom *Ur* városára száll, amelynek uralkodói már, úgy látszik, csak névben — s abban is csak részben — sumérok.

Sumér-Akkad királyai.

Minden jel arra vall, hogy a harmadik uri dinasztia meg akarta szüntetni a dél és észak közt dúló harcot. Ennek a törekvésnek a külső kifejezésére első tagja, *Ur-Nammu* (2294—2277) új politikai fogalmat hoz be a köztudatba: az egyesített sumér-akkad

birodalomét. Mivel a birodalom fővárosa a délvidéken fekszik s a dinasztia mint a régi ország jogutódja akar szerepelni, az akkadi birodalom sémi hivatalos nyelve egyidőre háttérbe szorul a sumér javára. Attól azonban, hogy sumér nyelvű felirataink szaporodásából a sumérság újraéledésére akarjunk következtetni, óva int bennünket a dinasztia három utolsó tagjának sémi neve. Nem igen valószínű, hogy e felemás nevű uralkodócsalád a sumér restauráció tervével foglalkozott volna. De az sem valószínű, hogy esetleges ilyen restaurációs törekvéseknek egyáltalán kilátásuk lehetett volna a sikerre. A gutú uralom alatt az ország elnéptelenedett s a sumér utánpótlás hiánya és a sémiektől állandó beszívárgása következtében a lakosság úgyszólván teljesen kicserélődött. A sumérság létéről jórészt csak a hivatalos nyelv tanuskodik, egyebekben pedig a hosszabb ideig ellenállt dél is egyre jobban és jobban elveszti ősi sumér jellegét.

A dinasztia első tagjáról, *Ur-Nammuról*, nagyszámú és az egész ország területére kiterjedő építkezéseinek kívül, úgyszólván semmit nem tudunk. Uralkodási éveinek elnevezéseiből következtetve, uralma eléggé békés lehetett. Fegyverzajosabb benyomást keltenek a fia és utódja, *Sulgi* (2276—2231) korából fennmaradt évinevek és egyéb dátumok. Ezek, sajnos, nem elégségesek ugyan arra, hogy uralkodásáról csak némileg is összefüggő képet vázolhassunk, de abból, hogy harcosait csak az országon kívül kellett foglalkoztatnia, úgy látszik, birodalma belső szilárdságára szabad következtetnünk. Kilencszer visel hadat *Szimuru* és *Lulubu* ellen; elpusztítja *Ansant* — amelynek fejedelme elő-

zöleg vazallusa volt, sőt vejévé lett — meghódítja az egész Tigrismentét s hatalma, minden jel szerint, nem igen állott mögötte *Sarrukinénak*. A megváltozott területi és hatalmi viszonyok kifejezésére uralma későbbi éveiben a «Sumér-Akkad» királya cím helyett általában a «négy világtáj királya» címet használja. Ugyane cím illeti meg három — már sémi nevet viselő — utódját, akik alatt tehát a birodalom nagyjából együttmaradt. Hogy a SU¹-Szin korából maradt «*Amurru* falá»-ról elnevezett dátum minő összefüggésben áll az amurriták előrenyomulásával, egyelőre nem állapítható meg.

Asszíria kezdetei.

Körülbelül ebben az időben kezd észrevehetőbb szerepet játszani a később oly rendkívüli hatalomra jutott *Asszíria* is. Eredetére vonatkozóan ezidőszerint még bizonytalan tapogatózásokra vagyunk utalva. A reánk maradt legrégibb uralkodószobrok — legalább az öltözködésben — kétségtelenül sumér jelleget árulnak el, a legrégibb uralkodónevek — *Ititi*, *Uspia*, *Kikia* — pedig mitanni hangzásúak. E sovány adatok és az általános helyzet alapján a kezdetet körülbelül olyanformán képzelhetjük el, hogy a sumérság — bizonyára még a *Sarrukin* előtti időkben — a középső Eufrát és Tigris vidékén, mitanni őslakosságtól lakott területen határvédő kolóniákat szervezett, amelyekben a központi hatalomnak alárendelt fejedelmek uralkodtak. E kolóniák közül való volt a tigrismelletti. *Assúr* is, amely az idők viszontagságai során nem

¹ SU ideogrammm olvasása kétes. Régebben a nevet *Gimil-Szin*-nek olvasták.

sorvadt el, mint az eufrátmenti fejedelemségek, hanem — valószínűleg kedvezőbb földrajzi helyzete következtében — nagyhatalom kikristályosodási középpontjává vált.

E folyamat megindítói valószínűleg sémi telepések voltak, akik a — sumér kultúrával átítatott — mitanni-sumér keverékből álló lakosságot magukba olvasztva, *Assúrnak* sajátosságos és az egész történelem folyamán maradandó sémi jelleget adtak.

Az assúri fejedelmek hatalma ezidőkben Sumér-Akkad mindenkori királyainak a gyöngeségétől függött. Az uri AMAR¹-*Színnek* kétségtelenül vazallusai voltak, mert fejedelmük, *Záriqum* (kb. 2225), asszír emlékeink tanúsága szerint, az ő nevében uralkodik. E függő viszony és a dél felé való terjeszkedés nehéz volta azonban nem akadályozta meg *Assúrt* abban, hogy északnyugati irányban szinte hihetetlen távolságokra éreztesse hatalmát. Ugyanez időkből a kisázsiai mai *Kültepe* vidékéről nagyszámú ékiratos tábla — főleg jogügyleteket tárgyaló okmányok, az ú. n. kapadókiai táblák — maradt reánk, amelynek tanúsága szerint az uri dinasztia idején Kisáziában viruló asszír kolóniák éltek.

Az uri dinasztia bukása.

Az uri dinasztiónak az asszír vazallus hódításaival is növelt birodalmában egészen jelentéktelen kisebbséggé törpült *Sumér*-földnek itt-ott még a régi sumér hagyományokhoz ragaszkodó lakossága. Egyáltalán nem látszik lehetetlennek, hogy az uralkodók neveinek

¹ Olvasása bizonytalan.

sémivé válása épen a birodalom e nagyarányú terjeszkedésével függ össze: az uralkodók egyszerűen alkalmazkodtak országuk népének a többségéhez. Ám a birodalom magva mégis csak Délmezopotámia volt; itt pedig a sumérság veszélytelenné válása után kívülről támadt új ellensége a sémi terjeszkedésnek.

Talán ugyanannak a népmozgalomnak a hatása alatt, amely a gutúkat a Tigris és Eufrát síkságára vetette, egyre energikusabban kezd mozgolódni a már eddig is sok bajt okozott *Elam*.

Szúza fejedelme, *Elam* helytartója az akkadi dinasztia idején vazallusa volt az akkadi uralkodóknak. A dinasztia hatalmának elgyöngülése, majd a gutúk betörése korában az elamita uralkodók bizonyos fokú függetlenséget biztosítottak maguknak, amelyhez akkor is ragaszkodni szerettek volna, amikor az uri dinasztia újból igényt tartott a régi hűbéresre. Az ilymódon keletkezett súrlódásoknak *Sulgi* energikus beavatkozása egyelőre véget vetett ugyan, de a tőle vazallusként uralomra juttatott fejedelmi ház is hamarosan önállósági tervekkel kezdett foglalkozni. Egykorú feljegyzéseink hézagossága nem engedi ugyan meg, hogy a részletekre vonatkozóan is hű képet rajzolhassunk az *Elamban* ezidőszertől támadt mozgalmakról, de a következők tanúsága szerint ezek végzetessé váltak az uri dinasztiára.

A bekövetkezett tragédiáról semmiféle történeti feljegyzés nem tud, de egy omenszöveg felemlíti az «előjelet, amely alatt *Ibi-Szin*, *Ur* királya megbilincselve *Elamba* vonult és sírt és elesett».

A dinasztia bukásának közelebbi körülményeiről ezidőszertől semmi pozitív értesülésünk nincs. Nem

lehetetlen azonban, hogy erre az elamita veszedelemre vonatkoznak azok a — reánk csak késői másolatokban maradt — sumér panaszdalok, amelyek szerint az ellenség rajtütött a városon, feldúlta a templomot és kigúnyolta az istennőt, aki bosszút és pusztulást jósol neki.

3. Babilónia kialakulása.

2057—1746.

A larszai és izini dinasztia.

Az uri dinasztia bukásával gazdátlanvá vált hegemónia átvételére két uralkodó is jelentkezett: a larszai *Naplánum* (2186—2167) és az izini *Isbi-Irra* (2186—2154). Mindketten *Sumér* és *Akkad* királyainak vallják magukat s fejedelmi városukat a birodalom székhelyének tekintik. A magát erősebbnek érző fél azonban — úgy látszik — *Larsza* volt, mert több ízben megkísérelte, hogy *Izint* fegyverrel kényszerítse a meghódolásra, míg *Izin* csupán a védelemre szorítkozik. Egyébként mindkét dinasztia sorsa eléggé változatos lehetett, mert az uralkodók közt az apa-fiúsági viszony mindkét városban gyakran megszakad.

Az izini *Lipit-Istarban* (2102—2092) magva vész *Isbi-Irra* családjának s a következő uralkodóval, *Ur-Ninur-tával* (2091—2064) újcsalád kerül a trónra. Mikor azután a család negyedik tagja, *Irra-Imitti* (2037—2030), elődjének öccse, meghal, sajátságos módon kertésze, *Ellil-báni* (2029—2006.) kerül a trónra. Egy krónika elbeszélése szerint «*Irra-Imitti* kertészét, *Ellil-bánit* (az újévi ceremóniák során) mint *újévi királyt* a trónra ültette s a királyi koronát a fejére tette. Ekkor *Irra-Imitti* palotájában gutaütés következtében (?) meghalt... *Ellil-báni* pedig, aki

a trónon ült, nem állt fel, hanem királlyá tette magát». A további uralkodók rokonsági viszonyáról nem tudunk, csak annyi bizonyos, hogy a dinasztia utolsó tagja, *I. Dámiq-Ilisu* (1983—1961), elődjének, *Szin-mágirnak* (1994—1984) a fia volt. Nem kevésbé viszontagságos a sorsa a larszai dinasztíának.

Az 1998. évben egy elamita fejedelem, *Kudur-Mabug* betört a larszai birodalom területére s az alig uralomra jutott *Çilli-Adadot* elűzvén, saját fiát, *Varad-Szint* (1997 - 1986) ültette a trónra. *Varad-Szin* egész uralkodási idejét igénybe vette a Larszában való meggyökerezés; a hatalom továbbterjesztése fivérének és utódjának, *Rím-Szinnek* (1985 - 1925) lett feladatává.

Rím-Szin tetteire je és uralkodói bölcsesége azonban nem állt arányban hosszú uralkodási idejével. Egyetlen jelentős tettében, a rivális izini dinasztia megdöntésében (1961) is inkább eszköznek látszik egy nála kisebb hatalmú, de a világpolitika bonyolítására sokkal hivatottabb egyéniség kezében. *Izint* vívó seregében ugyanis vazallusaként harcolt egy *Szin-muballit* nevű amurrita fejedelem, akiről minden okunk megvan feltételeznünk, hogy e politikai céljait kitűnően szolgáló támadás kitervezésében és végrehajtásában elsőrendű szerepet játszott.

I. bábéli dinasztia.

E *Szin-muballit* (1975—1956) az ötödik tagja egy amurrita eredetű dinasztíának, amelynek az izini és larszai dinasztíák torzsalkodásai közepett, 2057-ben sikerült az Akkadban fekvő, akkor még teljesen jelentéktelen faluban, *Bábel*ben gyökeret vernie. Már a dinasztia első tagja, *Szumu-abum* (2057—2044), de különösen utóda, *Szumu-la-ilum* (2043—2008) a diplomáciai fogá-

sokat oly ügyesen váltogatja a fegyveres közbelépéssel, hogy liliputi városkirályságát hamarosan kitágítja s egyre komolyabb részt kér Mezopotámia sorsának intézéséből. Adataink ezidőszert, sajnos, még tulságosan gyérek ahhoz, hogy e terjeszkedés részleteiről is tiszta képet alkothassunk magunknak. *Ssumu-abum*-ról mindössze annyi pozitívumot tudunk, hogy hadat viselt az assúri *Ilusumával* s a kaçallui — ugyancsak amurrita eredetű — *Jahzar-ilivel* és időnként hűbérura *Kisnek*, *Dilbat-nak* és *Szipparnak*. E városok függő viszonya azonban nem igen lehetett szoros, mert a belőlük származó okmányok váltakozva, hol *Szumu-abum*, hol saját fejedelmeik uralkodási éve szerint keltezték.

Valamivel közelebbről ismerjük *Szumu-la-ilum* uralkodási idejét, — a jelek szerint Neki köszönhető, hogy Babel nem jutott a többi amurrita eredetű városkirályság sorsára. Uralma elejét — csatornaásatásokkal, városfalépítésekkel, stb. — országa belső megerősítésére szentelve, tizenharmadik évében elpusztítja *Kist*, amelynek uralkodója függetleníteni akarta magát Bábeltől. Huszadik évében, miután megelőzően egy *Kis* területén levő erődöt leromboltatott, földúlja *Kaçallut*, ahol *Jahzar-ili* fellázadt ellene; majd huszonötödik évében magát *Jahzar-ilit* is sikerül harcban megölnie. Két legveszedelmesebb riválisának kikapcsolása után a szorosan vett *Akkad* területén a hegemonia senkitől kétségbe nem vont birtokába jutott. Megnagyobbított országát megszervezve, élete utolsó éveiben — úgy látszik — *Akkadon* kívül eső ellenségekkel keveredik harcba. A győzelem valószínűleg az ő részén volt, mert közvetlen utódai, *Çabum* (2007—1944) és *Avél-Szin* (1993—1976) alatt a birodalom területe nem kisebbedik.

A Szumu-la-ilumtól kezdve apa-fiúsági kapocccsal egybefűződő dinasztia ötödik tagja, *Szin-muballit* (1975—1956) már abban a helyzetben volt, hogy egész Dél-mezopotámia birtoklására irányuló terveinek megvalósításához foghatott. Megértvén azonban, hogy erői az izini és larszai dinasziák egyszerre való legyőzésére elégtelenek, úgy határozott, hogy az egyik főségét elismeri és annak segítségével távolítja el másik vetélytársát az útból. Mivel az izini dinasztia területe közte és a larszai birodalom között feküdt, természetesen a larszai *Rím-Szint* választotta hűbérurának s annak ajánlotta fel szolgálatait.

Uralma 17. évében ment végbe az *Izin* ellen irányuló közös vállalat, amelynek névleges vezetője *Rím-Szin* volt s amelynek *Izin* kétségbeesett védekezés után áldozatául is esett.

Szin-muballit e győzelem után három esztendőre meghal, imperialista terveit és *Rím-Szin* főségét fiának, *Hammurápi*-nak hagyván örökségül.

Hammurápi.

Hammurápi (1955—1913) a legszerencsésebben egyesítette magában kitűnő elődeinek összes jótulajdonságait, úgy, hogy nemcsak apái száz évig álmodott uralmi terveit tudta megvalósítani, hanem egyúttal a világtörténelem egyik legnagyobb szabású uralkodójává emelkedett.

Kormányzásának első éveit az örökre kapott birodalom megszervezésére fordította. Éles szemével meglátta, hogy a tekintély, melynek háza örvend, inkább jól sikerült fegyvertények eredménye s talán részben hűbérura hatalmának visszfénye, amely nagyon rövid-

életű lehet, ha nem sikerül az ország talajába gyökeretnie. Mielőtt új hódításra gondolt, a már meglevőt akarta végérvényesen meghódítani. Ilyetén tevékenységének kevés szóval is sokatmondó méltatója az a dátumlista, amely uralma második évéről ezt jegyzi fel: «*Az országban igazság történik*».

A rendbehozott ország azután biztos bázisául szolgálhatott további terjeszkedésének. Fennmaradt okmányok tanúsága szerint e terjeszkedésben a legnagyobb körütekintést árulta el. Minden jel arra vall, hogy amíg csak lehetett, gondosan ápolta *Rím-Szín*nel való jóviszonyát s egyelőre tartózkodott attól, hogy hűbérura rovására tágítsa országa határait. Annál nagyobb energiával tört azonban észak és északnyugat felé, amerre a *Rím-Szín*re való köteles és ajánlatos tekintetek nem korlátozták őt. A Földközi-tengerig aligha jutott ugyan el, de észak felé az Eufrát mentén egész a Habúr torkolatvidékéig nyomult s a Tigris mentén *Assúrt* és *Ninivét* is hatalmi körébe vonta. Mivel fennmaradt — sajnos, nagyon gyér — asszír adataink szerint a bábeli *Szumu-abum* idején Asszír akkori fejedelme, *Ilusuma* független uralkodó volt s ennek utódai *Erisum* (2039—2019) és *Ikúnum* (2018—2001) ugyancsak mint független fejedelmek beszélnek, fel kell tételeznünk, hogy az asszír területek megszerzése *Ham-murápi* számlájára irandó.

E hódításait, úgy látszik, hűséges vazallushoz illően egyelőre — legalább névleg — hűbérura részére végezte. Az Asszíriából előkerült királylisták ugyanis, körülbelül ezidőtájt egy *Rím-Szín* (1943—1926) nevű uralkodót említenek, aki bizonyára azonos a larszai *Rím-Szín*nel.

A hűbérúr és vazallusa közti kenyértörés azonban

nem maradhatott el véglegesen, hiszen *Hammurápi* hatalmának rohamos növekedése mellett már az is csodálatos, hogy oly hosszú ideig megfértek egymással. A hosszas békés együttélésének a nyitja valószínűleg nem is egyedül *Hammurápi* magatartásában keresendő. Bármily előzékenyen viselkedett ugyanis ő maga bűbér-urával szemben, teljesen lehetetlennek látszik, hogy *Rím-Szin* észre ne vette volna egyre erősödő hűbérese függetlenségi hajlamait. Miután azonban az izini birodalom megdöntése — amelynek dicsőségéből épen harminc esztendeig éldegélt — úgy látszik, minden energiáját fölemésztette — vagy pedig a Bábel felől közelgő veszedelem felismerésére vakká tette, semmi nyoma annak, hogy hűbérese előretörésének a megakadályozására bármit is megkísérelt volna. Nem lehetetlen az sem, hogy *Hammurápi* terveinek a felismerésekor, fegyveres visszavágás helyett, engedményekkel iparkodott elodázni a döntő összecsapást, amelyet bármely okból nem tartott kívánatosnak.

Akárhogy áll a dolog, annyi bizonyos, hogy *Hammurápi* végül is elérkezettnek látta az időt a *Rím-Szinnel* való szakításra. Az ellenségeskedéseket, úgy látszik, *Izinn*ek a bábeli birodalomba való erőszakos bekebelezése nyitja meg, amely *Hammurápi* 26. évében következett el. Ez évre vonatkozóan ugyan egyáltalán nem maradt reánk semmiféle feljegyzés — a 27. évnél a dátumlisták is töredékesek — abból a körülményből azonban, hogy *Rím-Szin* épen harminc esztendeig számítja uralkodási éveit *Izin* elfoglalásától, következik, hogy a várost *Hammurápi* 26. évében vesztette el.

Mivel ezidőtájról maradt egy szerződési okmányunk, amelynek kelte az az év, amikor *Uruk* és *Izin*

elfoglaltatott, nem lehetetlen, hogy e keltezés épen a 27. év nevét őrizte meg.

A Mezopotámia birtokáért folyó háború további részletiről sem tudunk semmit, csak a végleges befejezésről tudósít bennünket egy szűkszavú dátum, amely szerint *Hammurápi* 29. évében «összegyűjtötte csapatait s *Rím-Szin*, *Ur* királya ellen vonult, *Urt* és *Larszái* meghódította és vagyonukat Bábelbe vitte». *Rím-Szin* azonban nem adta fel oly könnyen hatalmát. Veresége után szülőföldjén, az elamita *Emutbal*ban keresett menedéket s elamita seregekkel támadt lázadó vazallusára. Hogy e vállalkozása minő eredménnyel járt, megint csak egy dátum árulja el, amely szerint *Hammurápi* uralkodása 30. esztendejében «*Anu* és *Enlil* segítségével *Emutbal* országát és *Rím-Szin* királyt a földre teperte».

Hammurápi e győzelmével egész Délmezopotámiát egy kézben egyesítette s világbirodalma magjává tette. Délmezopotámiát ez időtől fogva a birodalom székvárosáról Babilóniának szoktuk nevezni.

Arról, hogy a két országrészből összeforrasztott birodalom ne legyen époly ideig-óráig tartó kártyavár, mint aminő az előtte alapítottak mindegyike volt, ugyanazzal a szervezőképességgel gondoskodott, amellyel uralma kezdetén az apától örökölt terület belső megszilárdulását idézte elő.

Csodálatos politikai érzékével felismerte, hogy minden eddigi birodalomalapítási kísérlet a partikularizmuson bukott meg s ezért minden erejével azon volt, hogy e partikularizmust minél tökéletesebben megszüntesse. Törekvései elé azonban minden oldalról akadályok gördültek.

Az ország valójában sohasem volt összefüggő kultúrterület, hanem egyes megmívelt oázisok meglehetősen laza csoportja. Az ilyen szétdarabolt ország természetesen a legkedvezőbb talaj különböző helyi hatalmasságok kitenyésztésére s nyelvi, jogi, vallási, életmódbeli dialektusok keletkeztetésére. Ezenfelül a birodalom delén a sumérok — még nem teljesen el-sémisedett — ivadékai is éltek, akik országuk és kultúrájuk ősiségének tudatában mélységes megvetéssel néztek a jött-ment, barbár hódítókra s hajlandók voltak minden alkalmat megragadni arra, hogy a betolakodóktól megzavart örök világrend újra helyreállítható legyen. Mily nagyfontosságú tényező Mezopotámia történetében a délnek e különleges lelki alkata, mutatja az a feltűnő körülmény, hogy a történelem folyamán — a sumérság elveszte után is — csaknem minden Babilónia, vagy Asszíria ellen irányuló belső támadás a délvídekről indul ki s a délre támaszkodik.

Az a mód, ahogy *Hammurápi* az elébe tornyosuló nehézségeken erőt vett s a pillanatnyi szükségletek kielégítését távolabbi céljai szolgálatába állította, való-sággal csodája a politikai éléslátásnak.

Fegyverei nyomán ott járnak élelmiszerekkel s minden szükségessel megterhelt szekerei, hogy a háború ütötte sebek, a lehetőség korlátain belül, rögtön-sen gyógyszerhez jussanak. Az egyes városoknak a harcok közben szétszóródott lakosait, akik mint gyö-kerükvesztett elemek az ország biztonságát és gazdasági egyensúlyát veszélyeztethették, a legnagyobb energiá-val összeterelte s újjáépített vagy kijavított lakhelyeikre telepítette vissza. A legyőzött helyi nagyságot nem bünteti, hanem barátjaként Babelbe viszi, ahol az az

udvarnál helyes fogalmakat szerezhethet magának a birodalom nagyságáról és pompás szervezetről, míg alkalmassá nem válik arra, hogy az ország egy másik végében kitűnő hivatalnok legyen belőle. A központból kiinduló parancsok s a hivatalos jelentések gyors továbbítására nagyszerű műutakat épít és postajáratokat szervez, amelyek néhány nap alatt a legtávolabbi helyekre is eljuttatják utasításait. Részben — alaposan kézen tartott — hivatalnokai támogatására, részben abból a célból, hogy az ország különböző eredetű népei minél gyorsabban összeolvadjanak, az egész birodalom területén elszórt afféle vitézi telkeket hasít ki, amelyekbe megbízható amurrita harcosait ülteti állandó hadkötelezettség fejében.

Az egynyelvű ország előnyeinek a felismerése nyomán egész birodalma hivatalos nyelvén az akkadot teszi, amelyet Mezopotámia sémi lakóinak legnagyobb része anyanyelvének vall. Ez intézkedése annál figyelemre méltóbb, mert ő maga amurrita lévén, az akkadtól hangtani, nyelvtani és szótári szempontból is eléggé különböző anyanyelvvel birt.

Hogy az örök mennyei rend és az általa létesített földi berendezkedés közti kellemetlen disszonanciát eltüntesse, a szó szoros értelmében felforgatja a mezopotámiai mennyországot: átdolgoztatja az egész mitológiát s Bábel istenét, *Mardukot* teszi az összes istenek fejévé. Természetesen arra is volt eközben gondja, hogy a megfejelt mitoszok, époszok és egyéb vallásos szövegek sémi nyelven terjedjenek el birodalmában.

Hogy a különböző helyeken különbözőképpen fejlődött törvénykezési gyakorlat se emlékeztessen a

partikularizmusra, összegyűjti az ország területén divatos — jórészt sumér nyelvű — törvénygyűjteményeket s ezek alapján jogtudósaival egységes birodalmi törvénykönyvet készített — természetesen ugyancsak sémi nyelven. A Gondviselés akaratából e monumentális jogalkotás csaknem sértetlenül került a birtokunkba a franciák szűzai ásatásai során 1901—1902 telén.

Részben ránk maradt különböző helytartóival folytatott hivatalos levelezése is, amelyből érdekes betekintést nyerhetünk amaz aprólékos gondosságú munka részleteibe, amellyel világtörténeti jelentőségű nagy terveit megvalósította.

Kicsiny és nagy feladatot egyforma gonddal és pontossággal megoldó uralmáról a legszebb összefoglalást ő maga adja törvénykönyve befejező sorai-
ban: «*Hammurápi*, a tökéletes király vagyok én. A fekete fejűekkel szemben, akiket *Enlil* ajándékozott s akiknek pásztorságát *Marduk* adta nekem, épen nem voltam hanyag; karjaimat sohasem eresztettem le. A boldogság helyeit kerestem ki számukra, szorongató szükségseiket elhárítottam s fényt derítettem fel reájuk. A hatalmas fegyverrel, amelyet *Zababa* és *Innanna* bízta reám, a bölcsességgel, amelyet *Enki* osztott ki részemre s a tehetséggel, amelyet *Marduk* adott, az ellenségeket fenn és alant kiirtottam, a harcokat elcsendesítettem, az ország húsát feljavítottam, a népeket megerősített lakóhelyeken telepítettem le s nem engedtem, hogy nyugtalanító hozzájuk férjen. Mivel a nagy istenek hívtak el engem, azért én vagyok az üdvöt hozó pásztor, akinek kormánypálcája egyenes. Jóságos árnyékom városomra borul, ölemben Sumér és Akkad népeit tartom. Örangyalom és fivérei segítsé-

gével békében vezéreltem őket és bölcsességembe zártam őket...»

Negyvenháromeves uralma, amely a későbbi babiloniak szemében Mezopotámia elérhetetlen fénykorát jelentette, világtörténeti szempontból is elsőrendű fontossággal bír.

Azokban az időkben, amikor a sumérság már kiélte magát s az a veszedelem fenyegetett, hogy a kultúrterületért folyó népek háborújában minden kulturális érték veszendőbe megy, sikerült egységes birodalmat teremtenie s ezzel a feltartóztatatlannak látszó szétesési folyamatot megállítania. Babilónia megszervezésével ugyanis nemcsak új — s minden réginél elevenebb erővel ható — politikai és földrajzi fogalmat ajándékozott a világnak, hanem a politikai és kulturális folytonosság és hivatottság tudatának a fennmaradását is biztosította hosszú-hosszú időkre.

Bábel trónja az évszázadok viharáiban sokszor cserélt ugyan gazdát, de a *Hammurápitól* megteremtett birodalom minden későbbi hódítótól nyelvet és lelket követelt az uralomért cserébe egészen addig, amíg a reábízott szellemi kincseket a feltörekvő fiatal Nyugatnak átadván s ezzel modern művelődésünk alapjait megvetvén, be nem töltötte világtörténeti hivatását.

Hammurápit 1912-ben fia, *Szamszu-iluna* (1912—1875) követte a trónon. Bár reá és utódaira vonatkozóan, a nagyszámmal fennmaradt magánjogi szerződéseken kívül, alig van egykorú okmányunk, a dátumlisták segítségével mégis eléggé tűrhető képet rajzolhatunk Babilónia *Hammurápi* utáni sorsáról. Ezek tanúsága szerint *Szamszu-iluna* első évei békés munká-

ban, templomépítésekben, csatornaásásokban teltek el. Úgy látszik, *Hammurápi* lenyűgöző nagysága még a halála után is fékentartotta háza ellenségeit. Annál nagyobb viharok következtek azután. Egy trónkövetelő, aki magát *Rím-Szin*nek nevezte,¹ általános felkelést szított Délbabilóniában, amelyet csak többszörös hadjárat árán sikerült *Szamszu-ilunának* elfojtania. Uralma kilencedik évében megjelennek a birodalom északkeleti határán a kassúk, majd *Emutbal*, *Uruk*, *Izin* lázadása állítja őt súlyos problémák elé.

1892-ben, úgy látszik, Assúr is felhasználja az általános zűrzavart és I. *Samsi-Adad* (1892—1860) siet magát függetleníteni bábéli hűbérurától. Nyolc évvel később a birodalom tenger melléki mocsaras részein, a Tengerföldön (akkadul *mát támtim*) egy *Iluma-ilu* (1884—1825) nevű fejedelemnek sikerül megvetnie a lábát s megalapítani a «tengerföldi» dinasztiát, amely később átmenetileg, rövid időre a hegemoniának is birtokába kerül.

A minden oldalról reászakadt ellenségekkel szemben *Szamszu-iluna* kétségbeesetten védelmezi *Hammurápi* örökét. A harcok, amelyek során többek között *Ur* és *Uruk* is elpusztult, nem voltak eredménytelenek s *Szamszu-ilunának* végül is sikerült területei zömét megmentenie és utódjára hagynia. Csak a nehezen hozzáférhető mocsaras vidékeken befészkelődött *Iluma-ilutól* nem birta országát megszabadítani s úgy látszik, Assúrt vesztette el végérvényesen. Utódjáról, *Abi-esubról* (1874—1847), hosszú uralkodási ideje dacára, alig tudunk valamit. A trónváltozást a tengerföldi *Iluma-ilu* a látszat szerint újabb terjeszkedésre

¹ Semmiesetre sem azonos a larszai *Rím-Szin*nel.

óhajtotta felhasználni, mert egy krónika szerint *Abi-esuh* hadjáratot vezetett ellene s hogy elfoghassa őt, a Tigris vizét egy gáttal elzárta. «A Tigrist elkerítette ugyan — mondja krónikánk — de *Iluma-ilu* nem fogta meg.» Sőt valószínűleg *Iluma-ilu* kerekedett felül, mert *Izin*ből is maradt okmányunk, amely *Iluma-ilu* nevével keltez.

Abi-esuh két utódjának, *Ammi-ditanának* (1846—1810) és *Ammi-žadugának* (1809—1789) idejéből a dátumlisták meglehetősen épen maradtak ugyan fenn, de ezekből csupa békés munkáról, templomépítésekről, csatornaásatásokról, szoborfelállításokról, stb. értesülünk, bár a félszázad aligha mult el fegyverzaj nélkül. Egyedül *Ammi-ditana* utolsó événél esik szó *Izin* faláról, amelyet *Dámiq-ilisu* népe épített fel. E *Dámiq-ilisu* (1768—1733) valószínűleg azonos *Iluma-ilu* második utódjával s ez esetben úgy látszik, *Ammi-ditanának* sikerült a tengerföldi dinasztiát nemcsak megállítania a terjeszkedésben, hanem jelentékenyen vissza is szorítania. Ugyanerre vall az a körülmény is, hogy *Ammi-žaduga* hetedik éve az Eufrát torkolatánál épített erődtéményről kap nevet.

Szamszu-ditanának (1788—1758), az amurrita dinasztia utolsó tagjának korában emlékeink teljesen elnémulnak.

I. Samsi-Adad.

A dicsőséges *Hammurápi*-dinasztia utolsó tagjainak a tekintélye a jelek szerint alaposan alászállott. A birodalom megtépázódásának oka azonban nem annyira az uralkodók gyöngeségében, mint inkább a rendkívül mozgalmas és súlyos időkben keresendő. Ugyanebben ugyanis Asszíriáról is alig hallunk egyebet a

királylistákról ismert uralkodóneveknél. Ez a körülmény annál feltűnőbb, mert *I. Samsi-Adad* (1892—1860), *Szamszu-iluna* kortársa, Asszíriában oly politikát inaugurált, amelynek Bábel gyöngesége mellett feltétlenül hatalmas előretörést kellett volna eredményeznie. E környezetéből kimagasló uralkodó ugyanis — ha a neki tulajdonított nagy felirat csakugyan tőle ered — nem elégedett meg azzal, hogy *Szamszu-iluna* szorongatott helyzetét felhasználva, országát a babiloni fennhatóság alól függetlenítette. Saját felirata szerint amellett, hogy a keleti (vagy északi?) hegyvidékben levő, Assúrtól 120 mérföldnyire fekvő *Tukris* királyait és a «felső ország» (*Elam* vagy talán valamely Asszíriától északra fekvő terület?) királyát adófizetőivé tette, fegyvereit egészen a «nagy tengerig» vitték harcosai. Ugyanitt a közelebből meg nem határozható *La-ab-a-an*² országában egy, neve dicsőségét hirdető emiékoszlopot állíttatott fel.

A hatalmas fellendülés, amelynek ékesen szóló bizonyítéka az általa felvett «mindenség királya» cím, nem folytatódott utódai alatt. A feltűnő gyors letörésnek oka kétségtelenül a külpolitikai helyzet megváltozásában keresendő: a Babilónia szorongatott helyzetét felhasznált Assíria is áldozatául esik azoknak a hatalmaknak, amelyek Bábel királyainál erősebbeknek bizonyultak.

A hattí betörés.

A *Hammurápi*-dinasztia korát egy szűkszavú, de sokatmondó krónika feljegyzése zárja be: «Szamszuditana és Akkad ellen felvonultak a hattíak».

² Nem lehetetlen, hogy íráshiba *La-ab-na-a-an* = *Labnán* vagyis a mai Libanon helyett.

Hogy e felvonulás irtózatossá erejéről és borzalmas következményeiről fogalmat alkothassunk magunknak, elég arra gondolnunk, hogy ezidőtől kezdve a hatalmas kultúrájú, virágzó ősi városok egész sora egyszer mindenkorra kikapcsolódik a történelemből. Ekkor pusztultak el véglegesen — többek között — *Surup-pak*, *Umma*, *Lagas* és *Adab* is. A hattiak, úgy látszik, megelégedtek a pusztítással és zsákmányolással; arra nem is gondoltak, hogy Babilóniában gyökeret verjenek.

A tengerföldi dinasztia.

E szomorú időket érdekesen jellemzi az a körülmény, hogy a későbbi babilóni tudomány nem tudta a történeti folytonosságot másként megmenteni, mint hogy a zavarok korára legitim királyoknak ismerte el a tengerföldi dinasztia tagjait, akik a déli mocsarak között nem kerültek bele a hattiak által támasztott forgatagba. A valóságban természetesen e királyok hatalma sem volt igazán hatalomnak nevezhető, amit mi sem bizonyít jobban, mint az uralmuk idejéről származó emlékek majdnem teljes hiánya. A királyneveken kívül eddig az egyetlen történeti adat, amely rájuk vonatkozóan a birtokunkba került, az, hogy a dinasztia hatodik tagja, *Gulkisar* (1690—1636), a tigrismenti *Dér* határában *Niná* istennőnek földbirtokot ajándékozott.

Magukból a királynevekből azonban talán érdekes következtetést vonhatunk le a korra. A dinasztia első három tagja sémi névvel bírván, kétségtelen, hogy a dinasztia vagy sémi eredetű, vagy elsémiesedett. Épen ezért feltűnő, hogy a következő nyolc király sumér nevet visel s a sumér név épen abban az időben jele-

nik meg, amikor a dinasztia az anarchikus állapotok közepett az egyetlen — bármily jelentéktelen is, de — érintetlen hatalom. Ez a körülmény nagyon valószínűvé teszi, hogy a válságos időkben egy elkésett sumér restaurációs törekvés áltatta magát azzal a hiú reménnyel, hogy új — az ősiekhöz kapcsolódó — sumér birodalomalakulásnak válhatik kiindulópontjává.

Sajnos azonban, a helyzet sokkal súlyosabb és bonyolódottabb volt, semhogy az ilyen ábrándos és anakronisztikus törekvések pótolhatták volna a rendkívüli időkhöz mért rendkívüli szervező erők hiányát.

4. A kassúk. Asszíria előretörése.

1746—1232.

A tengerföldi dinasztia tagjai még mindig a mesterségesen feltámasztott sumér nemzeti eszme csodátevő hatását várták, amikor a birodalom északi nagyobb fele lassan-lassan már egy új dinasztia hatalmába ment át. E dinasztiaival megint új népfaj lép Mezopotámia mozgalmás történetébe, a kassúk.

A kassúk.

Talán ugyanannak a népmozgalomnak a hatása alatt, amely a hatti betörés közvetett oka volt, a XVIII. század közepén nagyobb tömegű kassú hordák lepik el Északbabilóniát. Egyik vezérüknek, *Gandasnak* (1746—1731) sikerül a hatti betörés következtében gazdátlanná lett Bábelt megszállnia s a Babel főségét minden további nélkül elismerő Északbabilónia fölé a hatalmát kiterjeszteni.

E kassú hódítók azonban nem jöttek olyan nagy számmal, hogy az ország sémi jellegét a legcsekélyebb

mértékben is megváltoztathatták volna. Bár abból a körülményből, hogy a dinasztia tagjai félezer éven keresztül ragaszkodnak kassú neveikhez, arra lehet következtetnünk, hogy nem voltak egészen érzéktelenek nemzeti hagyományaikkal szemben, a szükség, úgy látszik, mégis erősebbnek bizonyult a nemzetiségi érzésnél. A hivatalos nyelve e dinasztianak is a babilóni sémi nyelv s hivatalos vallása a babilóni vallás. A hódítók hamarosan minden fenntartás nélkül meghódoltak a magasabb babilóni kultúra előtt és kassú nevük dacára izig-vérig babilóniaknak érzik magukat. *Agu-kakrime* (1606—1589) épügy építkezik és épügy ad fogadalmi ajándékot *Marduk* isten és *Çarpanitu* istennő tiszteletére, mint bármelyik sémi elődje s hadjáratot vezet, hogy az isteneknek a hatti betörés idején elrablott szobrai Babelbe visszahozza. A hosszú életű dinasztia tagjai között egyébként alig akad egy-két olyan egyéniség, aki nem a külső események pusztá játékszere lenne. Uralmuk a poshadásnak és szétesésnek minden jelét magán viseli s szinte úgy érezzük, hogy nem ők uralkodtak Babilónián, hanem őket hordozta Babilónia, amely a hatti támadás kábulatából felocsudva még mindig elég erős szervezetű volt ahhoz, hogy félezer éven túl trónon tudja tartani az egymást váltó tehetetlen királyok egész sorozatát.

A kassú dinasztia uralmának elejéről alig van emlékün, sőt az uralkodók névsora is csak a legutóbbi időkben lett összeállíthatóvá. Hogy az emlékek e hallgatása nem véletlen, hanem az uralkodók gyöngeségének a bizonyossága, mutatja a kassúknak a Tengerföld dinasztijához való viszonya. Az a dinasztia, amelyet a szerencsés körülmények Babel és vele egész Babi-

lónia birtokába juttattak s amelynek nem kellett élet-halálharcot vívnia hatalmas szomszédokkal, kétszáz esztendőn keresztül nem mert kísérletet tenni arra hogy eltávolítsa a Tengerföld helyi érdekű uralkodóit. Végül, amikor a tengerföldi *Ea-gámil* (1525—1517) — talán terjeszkedő szándékkal — Elamban harcolván a háborúban elesett, II. (III?) *Kastiliás* (1520—1491) elszánta magát arra, hogy fivérét, *Ulam-Buriást* a dél ellen küldje. *Ulam-Buriás*nak sikerült is a gazdátlanná lett területet kassú uralom alá vetnie, de hogy a Tengerföld birtokban tartása aligha mehetett simán, bizonyítja egy krónikás felirat, amely szerint III. *Agum* (1490—1465), *Kastiliás* fia idején újból hódító hadjáratot kellett vezetni a lázadó tartomány ellen.

E gyér adatokon s a pusztá királyneveken kívül egészen a XV. század végéig alig tudunk valamit a kassúk uralmáról.

Sajnos, körülbelül ugyanezt mondhatjuk ez időkben Asszíriáról is. A mindössze néhány téglafelirat s a későbbi királylistatöredékek épen csak arra elégségesek, hogy az uralkodók névsorát megállapíthassuk s építkezéseikről töredékes képet alkothassunk magunknak. Feltűnő, hogy ez uralkodók nem nevezik magukat királyoknak, hanem fejedelmeknek, amiből az következik, hogy nem voltak függetlenek. Emellett, úgy látszik, hatalmuk alig terjedt túl Assúr városán és a környező falvakon. Asszíriának e rendkívüli legyöngülése ugyancsak a hatti támadás nyomán keletkezett mozgalmakkal van összefüggésben.

Mitanni.

Nem tudni, minő közelebbi okokból és körülmények között, a hatti betörés után a középső Eufrát

mentén, részben a régebben *Szubartunak* nevezett területen megalakul a *Mitanni* birodalom, amelynek néhány uralkodója a közvetlen ezután következő időben szerepet játszik Mezopotámia történetében. A nem egészen felderített birodalom határait csak Babilónia és Asszíria felé tudjuk megközelítően megállapítani; hogy északi és nyugati irányban meddig terjed s minő viszonyban van a hatti birodalommal s az örmény hegyek lejtőin fekvő országokkal, ezidő szerint csaknem teljesen ismeretlen.

Annyi bizonyos, hogy a későbbi — s olykor a régebbi — Asszíria területén levő városok legtöbbje ez időkben *Mitanni*hoz tartozik; aligha volt azonban a mitanni uralkodó Assúr fejedelmeinek hűbérura, hiszen az Assúrra való igényüket még a gyöngé és tehetetlen kassú királyok is hangsúlyozzák.

A sötétség csak a XV. század vége felé kezd derengeni, amikor egykorú okmányaink egész váratlanul megszorodnak. Ez okmányok azonban nem Mezopotámia területéről valók, hanem részben a középegyiptomi *Tell el-Amarna* falucska mellett, részben a kis-ázsiai *Boghazkőj*ben kerültek napvilágra.

A tell el-amarnai és boghazkőji táblák nemcsak a belföldi adataink gyér voltáért kárpótolnak bennünket, hanem — részben diplomáciai iratokat tartalmazván — nagyon értékes felvilágosításokkal szolgálnak Babilónia és Asszíria nemzetközi történetére s egész Előázsia politikai viszonyaira vonatkozóan is.

A tell el-amarnai korszak.

Előázsia a XV. és XIV. század fordulóján, az okmányok tanúsága szerint, az egyiptomi csillagzat jegyében áll.

Miután a 18. dinasztia 1560 táján megdöntötte Egyiptomban a hikszoszok uralmát s a betörő ázsiai hordákat kivetette a Nilus mentéről, a dinasztia tagjai nagyarányú külpolitikai tervek megvalósításához fogtak.

Ezek során *III. Thutmozis* király (1503—1449) éveken át ismételt hadjárataiban meghódította Szíria-Palesztinát. Így Egyiptom érintkezésbe és érdekösszeütközésbe került Előázsia független államaival: a Kis-ázsziából még mindig terjeszkedni vágyó Hatti birodalommal, a belih- és eufrátmelléki, rövid virágzás után már hanyatlóban levő Mitannival, valamint Babilóniával és Asszíriával. Ámbár *III. Thutmozis* halálával a további hódítások megszűntek, Egyiptom *III.* és *IV. Amenhotep* uralma alatt is megtartotta szíriai vazallusait s tényező maradt Előázsiaiban.

Mint ilyenekkel természetesen barátságos lábon állni igyekszik a gyöngye Babilónia is, amelynek ezidőszereint egyetlen nagyhatalmi emléke az a körülmény, hogy nyelve egyúttal a diplomáciai érintkezés nemzetközi nyelve is.

Ez érintkezésben gyöngesége dacára iparkodik a látszatot lehetőleg menteni. *I. Kadasman-Enlil* (1388—1370) és *II. Burnaburiás* (1369—1345) mint egyenlőrangú «testvérek» leveleznek *Nimmuriával* (= *Nebmat-Ra*: *III. Amenhotep* mellékneve) és *Naphururiával* (= *Nefer-hepru-Ra*: *IV. Amenhotep*), bár leveleik általában önérzetes hangja és mindig szemérmetlenül kolduló tartalma között kissé tulságosan erős a diszszonancia.

Bábel e két jeles királyának — a levelekből következtetve — egyetlen külpolitikai cél lebeg a szeme előtt: a barátságos viszony címén s kölcsönös aján-

dékok ürügye alatt, minél több aranyat préselni ki Egiptom uralkodójából, akinek országában «fövenyként» terem e nemes érc.

Az aranykoldulás mellett — a diplomácia egyik főfegyvere már ebben az időben is a házasságkötés volt — leveleink főleg kiházasítási tervekkel foglalkoznak.

«Ami kisleányomat illeti — írja *Kadasman-Enlil III. Amenhotep*nek — a leányka már felnőtt s férjhezmenésre érett. Küldj érte, hogy elvigyék őt.» Nem tudjuk, sikerült-e a ravasz babilóninak a leányát is bejuttatni abba a hárembe, ahol nővére már régebben helyet kapott, annyi azonban kétségtelen, hogy ő maga minden erőlködése dacára sem tudott egiptomi hercegnőt feleségül szerezni. Végre megelégednék bármily szép egiptomi asszonnyal, akit alattvalóinak királyleánykényt mutathatna be. «Amikor oly célból írtam neked — így szól egyik levele — hogy a leányodat feleségül vegyem, azt a feleletet kaptam: Egiptomi királyleányt ősidők óta nem adtak idegenhez. Miért beszélsz így? Hiszen király vagy s azt teheted, amit akarsz. Ha ideadod őt, ki szólhat ellene bármit? Mikor szavaidat nekem jelentették, így válaszoltam testvéremnek: Elég felnőtt leány és szép asszony van, küldj tehát egy szép asszonyt ízlésed szerint s ki mondhatja majd rá, hogy nem királyleány.»

Egészen a konvencionális frázisokig hasonló tartalmúak *Kadasman-Enlil* fivérének (vagy unokaöccsének), *II. Burnaburiás*nak *IV. Amenhotep*hez intézett levelei. «Amióta — úgymond — atyáid követi atyáimhoz jártak, mindig jó egyetértésben éltek. Nekünk azt folytatnunk kellene s íme már háromszor jöttek tőled

követek hozzám anélkül, hogy említésreméltó ajándékot küldtél volna velük.»

Szemrehányásai, úgy látszik, nem voltak egészen hatástalanok, mert a levéltárban találhatók olyan jegyzékek is, amelyek a két uralkodó kölcsönös ajándékait sorolják fel.

A jóviszony azonban ennek dacára nem volt tulságos nagy kettejük között. Az eretnek *IV. Amenhotep* ugyanis nem elégedett meg otthoni vallási reformjaival, hanem külpolitikai szempontból is elődeitől eltérő utakra tért. Legalább is erre vall az a körülmény, hogy Babilónia érzékenysége való tekintet nélkül tüntető barátsággal fordul Assíria felé. Assíria, amely *I. Samsi-Adad* után területe nagy részét *Mitanin*ak volt kénytelen átengedni, annyira gyöngé volt, hogy visszaszülyedt az ez időkben ugyancsak gyöngé Babilónia vazallusává. Hatalma *III. Amenhotep* halála táján alig terjedt túl Assúr közvetlen szomszédságán, mert ezidőszerint még *Tusratta*, *Mitanni* királya uralkodik Ninivén, amelynek csodatevő *Istar*-szobrát elküldi *III. Amenhotep* betegágyához.

Mi volt ily körülmények között az oka annak, hogy a trónralépő *IV. Amenhotep* a szövetséges Babilónia háta mögött ennek hűbérállamával keresett összeköttetést, nem tudjuk.

Lehetséges, hogy észrevette az Asszíriában rejlő, és épen működni kezdő expanzív erőket, az is lehetséges, hogy csak Babilóniának akart kellemetlenkedni, annyi tény, hogy feltűnő mennyiségű aranyat küldött Assúrba ajándékolni s az asszír követeket tüntető kedvességgel fogadta Egiptomban.

Burnaburiás az eseményről tudomást szerezvén,

sértődött hangú levélben vonja felelősségre a hűtlen szövetségest. Emlékeztetve őt atyja, *Kurigalzu* loyalis magatartására, aki fegyverrel fenyegette meg a kana'itákat, amikor azok *III. Amenhotep* ellen hozzáfordultak szövetségért, így ír: «Most pedig ott vannak az asszírok, az én vazallusaim — vagy nem irtam volna neked még róluk? Ha szeretsz engem, nem fognak nálad elérni semmit. Hagyd őket dolguk végzetlenül eltávozni».

A diplomáciai fellépésnek, úgy látszik, nem volt meg a kívánt eredménye.

Assúr-uballit.

Assúr-uballit (1380—1341) egy levelének tanúsága szerint továbbra is mint egyenlőrangú fél érintkezik Egiptom uralkodójával. *Burnaburiás*nak pedig, aki a tekintélyén esett csorba fegyverrel való kiköszörülésére nem érezte magát elég erősnek, meg kellett elégednie azzal, hogy a sivatagban csavargó nomád arámi szutúkat felbérelte, öljenek meg minden egiptomit, aki az Assíria felé vivő úton mutatkozik.

Hány egiptominak került e rendszabály az életébe, nem tudjuk, de az mindenesetre kétségtelen, hogy Assíria megfékezésére még ez sem bizonyult elégségesnek.

Assúr-uballit, Babilóniára való minden tekintet nélkül, feltartóztathatatlanul növelte hatalmát. Elsősorban *Mitanni* ellen vonult, amelytől Ninivét, majd Asszíriának többi megszállott részét szerezte vissza.

Miután egész Középmézopotámiát újra egy fő alatt egyesítette, felvette az *I. Samsi-Adad* óta nem használt «mindenség királya» címet, amely egyúttal — természetesen — Babilóniától való függetlenségét is dokumen-

tálta. Babilóniával szemben egyébként a békés egymás mellett élés híve volt, sőt leányát a babilóni királyi házba adta férjhez. Ez a körülmény azután alkalmat adott neki arra, hogy élete vége felé Babilónia belügyeibe is beavatkozzék s az ottani örökösödési zavarokat felhasználva dédunokáját, *III. Kurigalzu*t (1344—1320) Babel trónjára ültesse.

Amióta *Assúr-uballit* Asszíriát Babilónia mellé emelte, Mezopotámia története alig áll egyébből, mint a két állam birkózásaiból s a birkózásokra való előkészületekből. Hátralevő néhány esztendejében a két hatalom viszonya még békésnek mondható, hiszen sem neki nem lehetett a célja dédunokája hatalmának a megtörése, sem *III. Kurigalzu* nem akarhatta Babel Asszíriára való igényeit dédapjával szemben érvényesíteni; megváltozott azonban a helyzet *Assúr-uballit* halála után. Lehetséges, hogy fia és utóda, *Enlil-nirári* (1340—1326) nem akarta megérteni, hogy más a helyzete *Kurigalzu*val szemben, mint *Assúr-uballit*é volt; lehetséges, hogy *Kurigalzu* — akinek ereiben harcias asszír vér is csergedezett — dédapja halála után elérkezettnek látta az időt arra, hogy Babel és Assúr közt a régi viszonyt állítsa helyre; annyi bizonyos, hogy rövidesen fegyveres döntésre kerül a sor a két állam között. Mivel a háborúról két forrás — egy babilóni és egy asszír — tudósít s mindkettő a maga hazájának tulajdonítja a győzelmet, sajnos, nem tudjuk kétségtelenül megállapítani, hogy melyik fél maradt a mérkőzésben alul.

Mivel azonban a háborút befejező béke a két állam közt különböző határkiigazításokat állapít meg, valószínűnek látszik, hogy *Enlil-nirári* volt a győztes.

Ugyanerre vall az a körülmény is, hogy *Enlil nirári* utóda, *Arik-dén-ili* (1325—1311) barátságos békében él Babilóniával, ami aligha volna elképzelhető, ha Asszíria területi igényei nem nyertek volna kielégítést.

Minthogy Asszíria dél felé elérte mindazt, ami az adott körülmények között egyáltalán elérhető volt, *Arik-dén-ili* hadjáratai — gyér és főként utódja korából fennmaradt adataink szerint — elsősorban észak és nyugat felé irányulnak. Északon a harcias hegyi népek foglalkoztatják fegyvereit, nyugaton pedig a nomád szutúk és ahlamúk, ez arámi beduinok, akik az ő uralma idején jelentkeznek először energikusabban Mezopotámia történetében.

I. Adad-nirári.

Jóval bővebben folynak a forrásaink *I. Adad-nirári* (1310—1281) korából, aki minden tekintben *Assúr-uballit* méltó leszármazottjának látszik. Mint hadvezér minden irányban szerencsésen bőviti ki atyái hódításait. Az északi hegyi népek, Mitanni és Babilónia egyre jobban megérzik fegyvereinek erejét. Ő maga nem ok nélkül tekinti a Mitanni ellen vezetett hadjáratot Asszíria szempontjából a legfontosabbnak. E hadjáratával szerzi meg ugyanis egész Középmezopotámiát és kapcsolja oly szorosan birodalmához, hogy a «mindenség királya» cím, mely — úgy látszik — e területek birtokolásához van kötve, innen kezdve az asszír királyok állandó titulussai közé tartozik.

Hódításai dél felé is új határkiigazítást tettek szükségessé, ami természetesen nem eshetett meg előzetes háború nélkül. A harcban *II. Nazimaruttas* (1319—1294), *III. Kurigalzu* utóda maradt alul; legalább is erre vall — a háborúról szóló asszír értesí-

tés mellett — az Asszíria részére előnyös határ-megállapítás.

Adad-nirári háborús tevékenységét, amely birodalma belső egyensúlyát volt hivatva létrehozni, szépen egészítik ki építkezései, amelyekkel székvárosát egy nagyhatalom méltó fővárosává iparkodott varázsolni.

Babilónia ez időkben uralkodói tehetetlenségének átkát nyögi. Sorsáról csupán a boghazkjöji ásatások révén értesülünk. Egy levélből megtudjuk, hogy *Kadasman-Turgu* (1293—1277), *Nazimaruttas* utóda a hattiak oldalán részt szándékozik venni abban a háborúban, amelyet a vállalkozó szellemű *Hattusil II. Ramzesz* ellen indított. Forrásaink hézagossága nem engedi megállapítanunk, mennyiben maradt a terv csupán jámbor óhaj, de annyi kétségtelen, hogy a gyöngé Babilónia támogatása inkább erkölcsi, mint anyagi haszonnal járhatott *Hattusil*-ra. Épen ezért elképzelhetjük, minő megkönnyebbüléssel vette tudomásul *Kadasman-Turgu* fia, *II. Kadasman-Enlil* (1276—1271) *Hattusil* amaz értesítését, hogy békét kötött Egiptommal.

Babilónia ezidőszereint féltékenyebben ápolta nagyhatalmi aspirációit, mint valaha, de sokkal inkább tudatában volt gyöngeségének, semhogy szívesen elegyedett volna háborús bonyodalmakba. Magatartására jellemző, amit *Kadasman-Enlil* válaszol, mikor a hatti király arra akarja bírni őt, hogy támadja meg Asszíriát, amelynek előretörése a hattiakra és asszírookra egyaránt veszedelmesnek látszott. «Hiszen te nem mint testvérekhez írsz hozzánk — mondja méltatlankodva *Hattusil*-nak egy szemrehányó levelében — hanem mint szolgálóiddal intézkedel velünk.» Szegény *Hattusil* két-

ségbeesetten védekezik az igaztalan vád ellen és átkozza *Itti-Marduk-balátut*, a babiloni minisztert, aki ily rosszakarattal értelmezte az ő jóindulatú sorait.

A babilóni felháborodásnak valódi oka természetesen nem a sértett hiúság, hanem az volt, hogy Asszíriával kikezdeni ezidőszerint egyenlő lett volna az öngyilkossággal.

I. *Sulmán-asarédu*.

Még *Adad-nirárinál* is veszedelmesebb ellenfélnek látszott ugyanis fia és utóda, I. *Sulmán-asarédu* (*Salmanassar*, 1280—1261). Uralmának első feléről — hála kimerítő feliratainak — nagyon jól vagyunk értesülve, későbbi éveire vonatkozó adataink azonban túlságosan gyérek ahhoz, hogy összefüggő képet rakhassunk össze belőlük. Mindjárt uralma elején az északi hegyek közt fekvő *Urat*i (később *Urartu* = *Armenia*; a bibliai *Ararat*) ellen vonult s hihetetlenül nehéz hegyi háborúban legyőzte és adófizetésre kényszerítette ez alávetettséghez nem szokott országot. Hasonló sors várt Kappadókiára, amely a harmadik évezred vége óta most lát először újból asszír fegyvereket.

Közben *Sattuara*, *Hanigalbat* (a mai *Malatia* vidéke) királya, hogy Mezopotámiát az asszír birodalomtól elszakítsa, gondos előkészületeket tesz egy nagyarányú háborúra. Szövetségben a hattiakkal és az arámi ahlamúkkal megtámadja *Sulmán-asarédu* csapatait s elvágva őket az itatóhelyektől, már-már véglegesen megsemmisíti a sivatagba szorított haderőt. A kétségbeejtő és teljesen elveszettnek látszó helyzetben *Sulmán-asarédu* szomjúságtól és fáradtságtól elgyötört katonáival ütközetet kockáztat s fölényes taktikai tudásával kierőszakolja a döntő győzelmet. A szövetségesek irtózat

veszteség után rendetlen futással próbálták megmenteni azt, ami még menthető volt, Asszíria határai pedig szilárdabbakká és vitathatatlanabbakká váltak, mint annak előtte.

Innen a birodalmat kelet felől fenyegető qutúk (a régi gutúk) ellen indul, egyetlen hatalmas ütközetben szétveri csapataikat s megszámlálhatatlan zsákmánnyal vonul be székvárosába, Assúrba.

Uralma későbbi folyamán összeütközésbe kerül Babilóniával is, de a hadjáratról szóló töredékes forrásunkból mindössze annyi derül ki, hogy csapatai az északbabilóniai *Dúr-kurigalzuig* nyomultak előre s az itteni helytartót, *Kadasman-Buriást* megverték. A hadakozás mellett fennmaradó időt *Sulmán-asarédu* belső szervezkedésre és építkezésre fordította. E munkájával sikerült elérnie, hogy az elődeitől hódított s tőle megtartott területek szervesen bekapcsolódtak Asszíriába, az új nagyhatalomba. Különösen fontos tette volt a Felső-Zábnak a Tigrisbe torkolásánál fekvő *Kalhi* kiépítése, amelyet kitűnő helyzete csaknem bevehetetlen erősséggé tett s amely innen kezdve a birodalom katonai fővárosaként szerepel.

I. Tukulti-Ninurta.

Húszéves uralkodása után fia I. *Tukulti-Ninurta* (1260—1232) követte őt a trónon, akiről uralma kezdetén, úgy látszott, hogy Asszíria történetének egyik leghatalmasabb alakjává válik s egy csapásra biztosítja Asszíria mezopotámiai egyeduralmát. De ez csak félezer év múlva érett valósággá. Hogy *Tukulti-Ninurta* nem sikerült e feladatot megoldania, az nem annyira akaratán és egyéni tulajdonságain mulott, hanem azon a körülményen, hogy Nagy-Asszíria még

nem volt eléggé egységes ahhoz, hogy efféle vállalkozás bázisául szolgálhasson.

Uralkodása első éveit a hegyi népek megrendszabályozása töltötte be, amelyek a trónváltozást zavargásokra akarták felhasználni. Miután itt, a birodalom északi részén nyugalmat teremtett, oly vállalatba fogott, amely talán már elődeinek is álma volt, de amelynek még hiányoztak az előfeltételei Asszíria részéről.

Rendkívüli jelentőségű vállalkozásáról nagyszámú feliratai csaknem szóról-szóra egyezően a következő tudósítást tartalmazzák: «A hatalmas istenekbe, *Assúrba*, *Enlilbe* és *Samasba* vetett bizodalommal, a segítséggel, amellyel *Istar*, az ég és föld úrnője csapataim élén járt, *Kastiliást*, *Kar-Duniás* királyát ütközetre kényszerítettem, csapatait levertem és harcosait lemészároltam. E csata hevében *Kastiliást*, a kassúk királyát kezem elfogta, nyakát ...? ...ként lábaimmal tapostam s őt fogolyként megkötözve *Assúr*, az én uram elé vittem. Sumér és Akkad országát egész terjedelmében uralmam alá vetettem s birodalmam határát a napkeleti Alsó-Tengernél (Perzsa-öböl) vontam meg».

Kétségtelenül hatalmas győzelme után diadalmasan tér vissza *Assúrba*, miután a szerencsétlen *III. (?) (IV.?) Kastiliás* (1249—1242) helyére helytartóként *Enlil-nádin-sumit* ülteti Babel trónjára. *Enlil-nádin-sumit* azonban csak másfél évig türték a babiloniak. Ekkor hatalmas, egész Babilóniára kiterjedő lázadás tör ki, amelynek *Enlil-nádin-sumi* is áldozatául esik. A lázadás vezére a kassú *II. Kadasman-Harbe* (1240—1239) volt, aki valószínűleg elamita segítségtől is támogatva Babel királyává kiáltatta ki magát. A lázadás *Tukulti-Ninurtát* még egy hadjáratra kényszeríti, amely — abból

a körülményből következtetve, hogy *Kadasman-Harbe* másfél évig szerepel királyként — nem lehetett egészen sima lefolyású. A győzelemhez szokott asszír csapatok azonban végül is vérbefojtják Babilónia szabadságharcát s a felbőszült *Tukulti-Ninurta* Bábelt leromboltatva, istenének, *Marduknak* szobrát Assúrba viteti, hogy ezzel is Babilónia végleges megszűnését és Asszíriába való bekebelezését dokumentálja. Innen kezdve Babilónia hét éven át asszír provinciaként szerepel s a királylistán uralkodónak mondott *Rammán-sum-iddin* (1238—1233) valósággal nem volt más, mint az asszír király helytartója.

A hét évből aránylagos csöndben eltelt hat esztendő *Tukulti-Ninurta* építkezései töltik ki. Templom-restaurációin kívül palotát épített magának Assúrban s atyja példájára új rezidenciát emel, amelyet *Kár-Tukulti-Ninurtának* nevez. Az új székváros azonban sohasem tudta elérni *Kalbi* jelentőségét s alapítója halála után rövidesen elpusztul.

Ám a bosszúálló bábeli istenek nem engedhették meg, hogy meggyalázójuk büntetlenül fejezze be életét. Hat évi csönd után Asszíriában lázadás tör ki, amelyet az ország arisztokratái szítanak az uralkodó ellen s amelynek tervében *Tukulti-Ninurta* fia, *Assúr-nádin-apli* is részes. Kétségtelennek látszik, hogy a lázadás főmozgatói a szerencsétlen csapás kábulatából lassan-lassan felocsudó babilóniak voltak, mert a lázadás elején a Bábelben királlyá tett *Rammán-sum-iddin* is trónját s valószínűleg életét veszti.

Nem lehetetlen, hogy épen az ő megölése adta meg a jelet az általános felkelésre. A kitört polgárháború, amelyben *Tukulti-Ninurta* saját fia kezétől

esett el, csak rövid ideig tartott, de mégis súlyos következményekkel járt, mert több mint másfélszázad gondos munkáját tette egy csapásra semmivé.

5. Bábel és Assúr harcai Mezopotámiáért.

1231—746.

Tukulti-Ninurta halálával, úgy látszik, mintha Bábel levetné azt az érzéketlen közönyt, amellyel Mezopotámia sorsának alakulását szemlélte. Az asszír rabság megtanította Babilónia uralkodóit is arra, hogy a történelmi jogok nagyon hamar elévülnek, ha hiányzik a hatalom a jogok érvényesítésére, az asszír polgárháború s Asszíria hatalmának hirtelen megcsappanása pedig lehetséges színben tüntették fel előtte a dolgok régi rendjének a visszaállítását. Innen kezdve megszűnik a Bábel és Assúr közti harc egyoldalúan támadó jellege; mindkét állam állandóan ugyanarra készül: az ellenség teljes leverésére és területeinek beolvasztására. Emlékeink ez időkből tulságosan fogyatékosak ahhoz, hogy ez életre-halálra szóló harc részleteiről és nagy összefüggéséről tiszta képet alkothassunk magunknak.

Assúr hanyatlása.

Az apagyilkos *Assúr-nádin-apliról* (1231—1214) gyalázatos tettén kívül semmi mondanivalójuk nincs a feljegyzéseknek. Úgy látszik, minden további nélkül belenyugodott abba, hogy a *Rammán-sum-iddin* megölése után Bábelben trónrakerült *Rammán-sum-nácir* (1232—1203) vazallusává legyen. E helyzet fennmaradt *Assúr-nádin-apli* utóda, *III. Assúr-nirári* (1213—1208) alatt is és csak *Enlil-kudurri-uçur* (1207—1203) tesz

újra fegyveres kísérletet arra, hogy Babel fősege alól szabaduljon. A háborúra vonatkozó tudósításunk, sajnos, tulságosan töredékes ahhoz, hogy részletes felvilágosításokat meríthetnénk belőle; mindössze annyi látszik bizonyosnak, hogy a döntő ütközetben mindkét uralkodó életét veszti.

Enlil-kudurri-uçur elestével az asszír hadak parancsnokságát *I. Ninurta-apal-ékur* (1202—1176) vette át s a babilóniak üldözése közben nagy nehézségek között, de rendben vezette haza csapatait Asszíriába. Itt a tartalékok bevonása után visszafordul és felveszi a harcot a babilóni sereggel, amelyet nemcsak a további előnyomulásban akadályoz meg, hanem ki is ver Asszíria területéről.

I. Ninurta-apal-ékur új asszír dinasztia megalapítójává válik, amely dinasztia többszáz évig irányítja Asszíria sorsát s az országot nem egy nagyszabású uralkodóval ajándékozta meg. Róla magáról azonban az asszír sereg hazavitelén kívül alig tudunk egyebet, mint azt, hogy «Asszíria népét hűségesen kormányozta».

A kassúk bukása.

Ugyancsak fogvatékosak az értesüléseink fiáról és utódáról, *I. Assúr-dánról* (1175—1141), akiről azonkívül, hogy magas életkort ért és megkezdte — de be nem fejezte — az asszíri *Anu-Adad* kettőstemplom építését, mindössze annyi feljegyzés maradt, hogy *Zababa-sum-iddin* (1174) bábeli királysága idején néhány északbabilóniai várost elfoglalt. Asszíria hatalmát Babel fölé emelnie azonban neki sem sikerült.

Súlyosabb csapás volt az, amely Babilóniát keleti

szomszédai részéről érte. *Elam*, amely *II. Kadasman-Harbe* idején Asszíriával szemben a babilóniak szövetségeseiként viselkedett, újból mint ellenség lép föl. *Sutruk-Nahunte* — nem tudni, mi okból — *Zababasum-iddin* uralkodási évében betör Babilóniába, szétveri a bábeli hadsereget, végigpusztítja az országot s mérhetetlen zsákmánnyal tér vissza hazájába.

Az elámi pusztítás nyomán Babilóniában, úgy látszik, hatalomra kerülnek a kassú ház ellenségei. A dinasztia utolsó tagját, *Enlil-nádin-abét* (1173—1171) rövid uralkodása után elűzik a trónról s *Marduk-sápik-zéri*ben (1170—1153) újból nemzeti uralkodót emelnek maguk fölé. A dinasztiaaváltozás, a jelek szerint, bizonyos föllendüléssel járt, de adataink *Marduk-sápik-zéri* és utódja, *Ninurta-nádin-sumi* (1152—1147) uralmára vonatkozóan sokkal hézagosabbak, semhogy e föllendülés méreteit közelebből meghatározhatnók. Külpolitikai szempontból is mindössze néhány későbbi megjegyzés az, amiből talán arra következtethetünk, hogy *Ninurta-nádin-sumi* hatékonyan avatkozott bele Asszíria ügyeibe.

Ninurta-tukulti-Assúr.

Az Asszíriában még mindig trónon ülő *I. Assúr-dán* utolsó évei a látszat szerint rendkívül mozgalmasan teltek el. Egy *Ninurta-tukulti-Assúr* nevű kalandor a feje annak a lázadásnak, amely — talán Bábel biztatására — *Assúr-dánnak* a trónról való eltávolítását tűzte ki célul. *Assúr-dán* azonban egyelőre erősebbnek bizonyult a lázadóknál s ezért *Ninurta-tukulti-Assúr* menekülni kénytelen az országból. Természetesen Bábelbe fut s *Ninurta-nádin-suminál* keres védelmet, aki kapva kap a sorstól felkínált alkalmon s mint *Ninurta-*

tukulti-Assúr patronusa lép fel Asszíriával szemben. Védejtje érdekében viselt háborúja során valószínűleg sikerült a székvárost, Assúrt is hatalmába ejtenie. *Assúr-dán* elmenekült a fővárosból s a bábeli király, mint hűbérúr, Asszíria birtokába iktatta *Ninurta-tukulti-Assúrt*, aki eleinte ellenkirályként uralkodott s csak *Assúr-dán* halála után lett egyedüli uralkodóvá. Babilóniától való függését mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy egész életében a bábeli udvarban tartózkodott s az asszír kormányzati ügyeket helytartója, *Assúr-sum-lisir* útján bonyolította le.

I. Nabú-kudurri-uccur.

Bábel trónját és az Asszíria fölötti protektorátust *Ninurta-nádin-sumitól* fia, I. *Nabú-kudurri-uccur* (1146—1123) örökölte. I. *Nabú-kudurri-uccur* Mezopotámiában elfoglalt helyzetére s Asszíriához való viszonyára egy levél vet világot, amelyet egy ismeretlen uralkodóhoz intéz s amely a *Ninurta-tukulti-Assúrra* vonatkozó előbb vázolt ismereteinknek is főforrása. A levél elutasító válasz valakinek az ajánlkozására, aki *Nabú-kudurri-uccurt* arra kéri, hogy csapja el *Ninurta-tukulti-Assúrt* és tegye meg őt helyette királlyá.

Egyéb forrásaink gyér volta nem engedi meg, hogy ez egyetlen levélből tulságosan kedvező következtetést vonhassunk le Babilónia nagyhatalmi helyzetére vonatkozóan. Bár egy másik felirata szerint *Nabú-kudurri-uccur* diadalmasan harcolt Elammal, igazán nagyszabású szerepet sem a háborúban, sem a diplomáciában nem igen játszhatott, hisz Asszíriát is csak addig tudta függőségben tartani, amíg *Ninurta-tukulti-Assúrnál* energikusabb uralkodó nem került a trónra.

Ninurta-tukulti-Assúr utódjára, *Mutakkil-Nuszcura* (1137—1128) vonatkozóan összes értesülésünk csak annyi, hogy benne újból *I. Ninurta-apal-ékur* háza jutott Asszíria trónjának birtokába. Megkísérelte-e a bábéli iga lerázását, nem tudjuk, de maga az a körülmény, hogy *Nabú-kudurri-uçur* nem akadályozhatta meg a régi királyi ház restaurálását, eléggé mutatja, hogy a függő viszony nem lehetett tulságosan szoros.

Utódjának, *I. Assúr-rés-isinek* (1127—1116.) azután sikerült még a laza hűbéri kapcsolatot is megszüntetnie. Uralma elején — Babilóniára való minden tekintet nélkül — mint független uralkodó fog hozzá az orszagát fenyegető nomád támadások leszereléséhez. Első évei azzal telnek el, hogy az északkeleti hegyi rablóállamok felől biztosítja magát, majd a délnyugati ahlamú hordák ellen vonul s — amennyire beduinoknál erről egyáltalán szó lehet — megsemmisítő csapást mér rájuk.

Háborús vállalkozásait természetesen nem jó szemmel nézte *Nabú-kudurri-uçur*, aki joggal félt Asszíriának a győzelmek következtében való tulságos elhatalmasodásától. Hogy a bajnak még csirájában elejét vegye, hadseregével asszír területre tör s *Zanqi* erődjét veszi ostrom alá. Az ostrom azonban — nem tudni, mi okból — fiaskóval végződött: a babiloni csapatok visszavonultak, még mielőtt *Assur-rés-isi* felmentő serege megérkezett volna. A csorbát kiköszörülendő, még egy ízben tesz kísérletet a lázadók leverésére, de ezúttal még sikertelenebbül, mert *Assur-rés-isi* minden kétséget kizáróan megveri a babilóni csapatokat, amelyek menekülésszerűen vonulnak vissza hazájukba. Röviddel e vereség után meghalt *Nabú-kudurri-uçur* s Bábel

trónjára fia, *Enlil-nádin-apli* (1122—1117) került, akinek alig hatéves uralmáról úgyszólván semmi feljegyzésünk nem maradt.

I. Tukulti-apal-ésar.

Az *Assúr-rés-isit* felváltó *I. Tukulti-apal-ésar* (1115—1093) az első uralkodó *Tukulti-Ninurta* óta, akinek — bár ugyancsak átmenetileg — sikerül Asszíria számára nagyhatalmi pozíciót biztosítania.

Első évei az északi hegyek ellen viselt harcokban teltek el, melyek során a visszavonuló hegyi rablók nyomában talán egészen a Fekete-tengerig jutott. Három hadjáratában minden útjában álló ellenséges várost elpusztítván és fölégetvén, *Nairi* országainak valamennyi királyát elevenen elfogta. Mivel jól tudta, hogy e győzelmek, amelyek után a hegyi rablóbandák csak-újra összeverődnek, birodalma jövője biztonsága szempontjából nem lehetnek maradandó értékűek, elődei politikájától eltérően megkísérelte, hogy e népeket állandó függési viszonyba hozza Asszíriával. Ezért az elfogott királyoknak megkegyelmez, életüket és trónjukat évi adó fejében visszaadja nekik s a béke biztosítására fiaikat túszozul magával viszi Asszíriába.

Ugyanily szerencsésen harcol *Amurru*-ban, ahol *Biblosz* (*Gebal*), *Çidon*, *Arvad* királyainak az adóját fogadja el s a Libanon cédrusait dézsmálja meg, hogy építkezéseihez gerendákat szerezzen. *Arvad*ról hajón kel át a három mérföldnyire fekvő *Zamuriba* s a tengeri úton tulajdon kezével megöl egy cethalat, «amelyet tengeri lónak neveznek».

Amurru pacifikálása után az egykori hatti birodalom területén fekvő *Malaiát* ejti útba, ahol az uralkodó súlyos adóval siet őt hűségéről biztosítani.

Sok gondot okozott neki a nomád ahlamúk zavar-gása, akik ellen többízben is kénytelen volt hadjáratot vezetni; mindannyiszor nagy sikerrel, de annál keve-sebb maradandó eredménnyel.

Marduk-nádin-ahé.

Babilóniához való viszonyáról uralma kezdetén nem tudunk semmit. Úgy látszik, hogy *Marduk-nádin-ahé* (1116—1101), aki *Enlil-nádin-aplit* váltotta fel az uralkodásban, legalább egyelőre tanácsosabbnak látta, hogy Asszíria harcaiban a semleges szemlélő szerepét játssza el s a kenyértörést oly messzire tolja ki, amennyire ez egyáltalán lehetséges.

Érdektelen szemlélődésében azonban nem marad-hatott meg sokáig. *Tukulti-apal-ésar*, egyéb oldalról biztosítottnak érezvén birodalmát, elérkezettnek látta az időt arra, hogy a történelmet ott folytassa, ahol az *I. Tukulti-Ninurta* idején abbamaradt. Vállalkozása sikerrel járt, mert győzelmekhez szokott csapatai nem-csak néhány északbabilóni várost hódítottak meg, hanem Szipparba, sőt Babelbe is betörték s a szent várost kirabolták. A harc eredményeként Babilónia Asszíria vazallusává süllyed s *Tukulti-apal-ésar* hatalma a Föld-közi-tengertől és az örmény hegyektől egészen a Perzsa-öböljig terjed.

A fegyverek erejével megszerzett birodalom azon-ban megint csak nem bizonyult maradandónak. *Marduk-nádin-ahé* néhány évi alávetettség után újból ener-gikus kísérletet tett s most már a hadiszerencse is pártfogójává szegődött. Bár magáról a harcról semmi közvetlen értesítés nem jutott birtokunkba, mégis két-ségtelen, hogy nemcsak az asszír hadak kiűzése sikerült *Marduk-nádin-ahénak*, hanem ő maga tört be Asszi-

riába és néhány várost kifosztott. Egy későbbi asszír uralkodó, *Szin-ahé-rib* (705—681), ugyanis arról tudósít bennünket, hogy *Adad* és *Sala* istenek szobrai, amelyeket 418 évvel előtte *Marduk-nadin-ahé Ékalláte* városból zsákmányként elhurcolt, visszaszerezte és eredeti helyükön fölállította.

Marduk-nadin-ahé e győzelmével újból és hosszabb időre meghiusult Asszíriának az a törekvése, hogy Bábelt maradandóan uralma alá kényszerítvén, Előázsia fölött véglegesen a maga kezébe kerítse a hegemoniát.

Az arámiak betörése.

A következő másfél századról alig van számottevő adatunk. Ezek szerint ez időkben Babel és Assúr egyformán a külső és belső gyöngeség szomorú napjait élik.

A két rivális hatalom századokon keresztül ereje legnagyobb részét egymás hatalmának a gyöngítésére használta fel s nem vette észre, hogy a kultúrvidékeket fenyegető barbár nomád-hordák támadásai az arámiak nagyarányú hódító hadjáratának részletharcai csupán. Míg ők egymásban látván legnagyobb ellenségüket, felörlődtek az áldatlan küzdelemben, a nomád arámi törzsek egyre szorosabbá vonták köröttük a hurkot.

A fegyveres támadásokkal karöltve járt a következményeiben sokkal súlyosabb állandó, lassú beszívárgás. Egyesek, családok, a harcokban szétrobbant törzsek részei szünet nélkül költözködtek be a sivatag széleiről a kultúrterületre s lassan-lassan egészen megváltoztatták a lakosság eredeti összetételét. Mire azután Babel és Assúr királyai észbe kaptak, az arámi tenger már nemcsak kívülről fenyegette birodalmukat, hanem belül is elmosta trónjuk alól a talajt.

A veszedelem, úgy látszik, közelebb hozta egymáshoz a vetélytársakat: a bábéli *Marduk-sá-pik-zer-máti* (1091—1080) békét és szövetséget köt *Tukulti-apal-ésar* fiával és második utódával, *Assur-bél-kalával* (1082—1066). Ez időben történt először, hogy Asszíria királya nem mint hódító vagy vazallus, hanem mint egyenrangú szövetséges uralkodó *Szipparban* meglátogatja babiloni kollégáját.

Az arámi veszedelmet azonban e véd- és dacszövetség nem bírta már elhárítani. Mikor *Marduk-sá-pik-zer-máti* megtér őseihez, egy arámi bitorló, egy «senki fia», *Rammán-apal-iddin* (1079—1062) ül Babel trónjára s annyira biztosan tartja kezében a hatalmat, hogy *Assur-bél-kala* meg sem kísérli annak vitássá tételét. Sőt, hogy a maga békéjét biztosítsa, szövetséget köt *Rammán-apal-iddinnel* és a szövetség megpecsételése felelősként veszi a bitorló leányát.

Valószínűleg a megváltozott külpolitikai helyzettel függ össze, hogy *Assur-bél-kala* jónak látta székhelyét Assúrból áthelyezni a hegyek alá, a messzebb északra fekvő Ninivébe, ahol egy felirat szerint palotát építtetett magának.

Az ország súlypontjának ez áthelyezése megbecsülhetetlen haszonnal járt Asszíriára. Az arámi betörések ugyanis, amelyek nem értek fel Ninivéig, nem bénították meg annyira az állam életét, mint Babilóniában s éppen ezért Asszíria már kezdett újból erőre kapni, amikor Babel még mindig tehetetlenül vergődött az arámi betörők karmai között.

Gyér forrásaink megdöbbentő képet festenek arról a siralmas helyzetről, amelybe Bábelt az arámi nomádok juttatták. Alig ötven év alatt három dinasztia vál-

totta fel egymást: egy *tengerföldi* — a nevekből ítélve — kassú eredetű, amely három tagból áll, az ugyancsak három tagból álló *baçui* és egy egytagú *elámi* dinasztia. Hiába kísérleteztek; a külső és belső zavarok fölött egyikük sem bírt urrá lenni.

Ily körülmények közt még azt is sikernek kell elkönyvelnünk, hogy *Nabú-mukin-apli* (990—955) mintegy harmincöt évig a trónon tudta magát tartani. Az uralma alatti épületes állapotokról egy egyházi krónika ad nagyon jellemző felvilágosítást, amely elbeszéli, hogy az újévi ünnepségeket, amelyek egyik főszertartása a borzippai *Nabú* isten bábeli látogatása volt, több éven keresztül nem lehetett megülni, mert a Bábeltől körülbelül 17 kilométerre levő Borzippát az arámiak tartották megszállás alatt.

II. *Adad-nirári.*

Míg Bábel a megaláztatás napjait éli, Asszíria lassan-lassan új erőre kap s II. *Assúr-dán* (933—912), de különösen II. *Adad-nirári* (911—891) alatt egyre nagyobb és nagyobb hatalomra tesz szert. II. *Adad-nirári* országát kelet és észak felől biztosítván, állandó háborúság árán apránként nyugaton és délnyugaton is visszaszerzi, amit apái elvesztettek. Hatalma növekedésével felélednek benne elődei álmai s minden erejét arra fordítja, hogy hegemoniáját Babilónia fölé is kiterjessze. Bábelben ezidőszert *Samas-mudammig* (941—901) ült a trónon, aki hosszú ideig tartó — ügylátszik, viszonylagos zavartalanságban eltelt — uralma folyamán ugyancsak az egész Mezopotámia fölötti uralom visszaszerzésének ábrándos terveit érlelgette. Újból kitör tehát a két vetélytárs közt a harc, amelynek során kétségtelenül nyilvánvalóvá lesz, hogy Babilóniának

hosszú időre ki kell kapcsolódnia Előázsia sorsának intézéséből. A Jalmán-hegyen zajlott le a véres és a babilóni csapatok siralmas vereségével végződő ütközet, amely az alig lábraállt Asszíriát egy csapással Mezőpotámia urává teszi. Úgy látszik azonban, hogy *Adad-nirárinak* nem sikerült hatalmát egészen a Perzsai-öbölre kiterjesztenie. Babel gyöngesége idején a délvideket az arámiakhoz tartozó káldok kerítették hatalmukba s itt több apró fejedelemséget alapítottak. Részben a terepviszonyok nehézsége, részben a káld harcosok ügyessége és szívóssága, amely később is sok kellemetlenséget okozott a hegemonia birtokosainak, az asszír fegyverekkel szemben is meg tudta védeni a dél különállását.

Samas-mudammig az elszenvedett vereség után rövidesen meghalt s *I. Nabú-sum-ukín* (900—886) követte őt a trónon. Az új uralkodó mindjárt kezdetben megkísérelte az asszír hegemonia vitássá tételét, de *Adad-nirári* fegyverei hamarosan jobb belátásra kényszerítették őt. A tandíj az Asszíriába hurcolt hatalmas zsákmány volt és egy sereg babilóniai város, amelyeket *Adad-nirári* a szorosan vett Asszíria területéhez csatolt. *Nabú-sum-ukín* a további kísérletezés céltalan voltáról meggyőződve, elismerte hatalmas északi szomszédjának főségét s kölcsönös házasságokkal megpecsételt véd- és dacsövetséget kötött vele.

A barátságos függő viszony megmaradt *Adad-nirári* utóda, *II. Tukulti-Ninurta* (890—884) alatt is, aki háborús operációi folyamán minden ellenmondás nélkül vezeti csapatait Babilónia területein keresztül.

II. Assúr-náçir-apli.

Nagyjából ugyanaz a helyzet *II. Tukulti-Ninurta* hatalmas utódja, *II. Assúr-náçir-apli* (883—859) korában is. Igaz ugyan, hogy Babilónia *Nabú-apal-iddin*ben (885—852) olyan uralkodót nyert, aki elődeinél következetesebben fáradozott szerencsétlen országa föllendítésén, de az Asszíriától való függés lazítására ő sem mert nyíltan vállalkozni. A nyílt kenyértörés nem is lett volna tanácsos, mert *II. Assúr-náçir-apli* nem igen ismerte a tréfát az ellenszegülőkkel szemben. A legkedveltebb büntetése, amit lázadó fejedelmek számára tartogatott, az elevenen való megnyúzás volt, míg a lázadók főrésztvevőit egyszerűen karóba huzatta.

Asszíriának ez egyik legnagyobb szabású, de talán legkegyetlenebb uralkodója nagyon emlékeztet őseire, *I. Tukulti-apal-ésarra*. Hála nagyszámmal fennmaradt kimerítő feliratainak, úgyszólván évről évre végigkísérhetjük hatalmának növekedését. Ámbár a megtörténtet, Mezopotámia lakóinak elarámiasodását ő sem tudta meg nem történtté tenni, az Eufrát és Habúr mellett keletkezett apró államocskák — *Bit-Adin*, *Hattin*, *Laqi*, *Bit-Hadippi* — önállóságát egy hadjáratral megszüntette s e területeket közvetlenül Assíria testéhez kapcsolva asszír közigazgatás alá helyezte.

Szíriai látogatása során *Tirusz*, *Çidon*, *Arvad*, *Biblosz* (*Gebal*) siettek jóindulatát ajándékokkal megvásárolni — amelyeket *Assú-náçir-apli* természetesen évi adóként könyvelt el — ; az ellenállással kísérletezők hatalmának pedig a legsíralmasabb pusztulás lett az osztályrésze.

Igy járt *Kudurru*, *Szuhi* fejedelme, aki, a vazallusi sorsot megunva, önállósítani akarta magát. Bár *Nabú-*

apal-iddin, aki szívesen látta volna hűbérura összeroppanását, titokban tekintélyes csapatokat küldött a lázadás támogatására, *Assúr-nácir-apli* seregei fölényes győzelmet arattak s a lázadók nagy részét az asszír segédcsapatokkal együtt fogságba ejtették. A menekülő *Kudurru* csak annak a körülménynek köszönhetette életét, hogy *Assúr-nácir-aplinak* nem állottak elegendő számú hajók a rendelkezésére, amelyek segítségével az Eufráton átkelhetett és az üldözést tovább folytathatta volna. A következő évek razziáinál természetesen már gondoskodott arról, hogy még egyszer hasonló okok ne akaszthassák meg vállalkozásaiban. Mi lett a következménye a babiloniak alattomoságának, ezidőszert nem tudjuk. Lehetséges, hogy *Nabú-apal-iddinnek* sikerült tisztáznia magát, mert forrásaink semmit sem beszélnek a két állam viszonyának rosszabodásáról, sőt a legközelebbi adatunk arról értesít bennünket, hogy *Nabú-apal-iddin Assúr-nácir-apli* utódával, *III. Sulmán-asaréduval* (858—824) megújította a békeszerződést.

III. Sulmán-asarédu.

III. Sulmán-asarédu a birodalom kiépítését az elődjétől megkezdett módon iparkodott tovább folytatni. Harmincöt évig tartó uralmának első harmincegy évéről saját feliratai adnak kimerítő felvilágosítást. E tudósítások tanúsága szerint hatalmas arányú hadjáratainak főcélja az volt, hogy az *Assúr-nácir-aplitól* adófizetésre szorított környező államokat önállóságuktól teljesen megfossza és közvetlen asszír alattvalókká tegye. Hogy e törekvése nem sikerült azokban a méreteken ahogyan tervezte, annak a földrajzi és politikai erőviszonyok voltak az okai.

Miután az Eufrát és Tigris forrásvidékén fekvő *Nairi* országoknak Asszíria meg nem gyöngült fegyveres erejét bemutatta s bennük a tekintélytisztelést felújította, a legnagyobb energiával Szíriára vetette magát. Az itteni hatti és arámi fejedelmek egy része — így a karkemisi és aleppói — az asszír seregek közeledtére önkénytes adóval tanúsította hűségét, de *Dimasqi* (Damaszkusz) királya, *Bir-idri* (az Ószövetség II. *Ben-Hadadja*), mint a leghatalmasabb szíriai uralkodó Szíria-Palesztina fejedelmeiből koalíciót hozott össze ellene.

Mint e védszövetség tagjai szerepelnek a hamati *Irhulini*, az izraelita *Aháb*, *Kué*, (Kilikia) fejedelmei; *Muçri*, *Irqana*, az arvadi *Matin-Ba'al*, *Uszana* fejedelme; a szianai *Adóni-Ba'al*, az arab *Gindibu* aki ezer tevést mozgósított s az ammoniták feje, *Ba'sza*. *Sulmán-asaréd* seregei a hamati birodalom területén, *Qarqar* mellett találkoztak — 854-ben — a szövetségeseik csapataival. Az ütközet állítólag az asszírok döntő győzelmével végződött, de a győzelem után *Sulmán-asarédu* gyorsított menetben tért vissza Asszíriába s *Dimasqi* épolý kevésbé fizetett adót, mint a háborút megelőzően. Még három ízben megismételt kísérlete Szíria leigázására körülbelül hasonló győzelemmel végződött s csak 842-ben, *Bir-idri* halála és a koalíció felbomlása után sikerült *Hazaél*lel szemben komolyabb eredményeket elérnie, bár *Dimasqit*, *Hazaél* menedékvárát sem ekkor, sem hatodik hadjáratában nem tudta bevenni. A sikertelenség miatt felbőszült *Sulmán-asarédu* dühét a *Dimasqit* környező kerteken és pálmaligeteken töltötte ki, de *Dimasqi* továbbra is megmaradt Palesztina védőbástyájának. A szíriai koalíció felbomlása után néhány

fejedelem, köztük az izraelita *Jehu*, valamint *Tirusz* és *Çidon* fejedelme, jónak látta békéjét és szabadságát ajándékokkal megvásárolni.

Alig mondhatók sikeresebbeknek az északi hegyekben viselt hadjáratai, amelyekben *Urartu* játszotta *Dimasqi* szerepét. Nemcsak, hogy nem hódolt meg az asszír fegyverek előtt, hanem épen ebben az időben kezd megerősödni annyira, hogy nem sok idő múltán már a terjeszkedésre is gondolhat.

Maradandóbb eredményeket ér el *Sulmán-asarédu* Babilóniában. *Nabú-apal-iddin* 852-ben bekövetkezett halála után fiai, *Marduk-zákir-sumi* és *Marduk-bél-uszáte* összevesztek a trónöröklésen. Valószínűleg atyjuk végakarata szerint először oly módon akarták a kérdést megoldani, hogy *Marduk-zákir-sumi* Észak-babilóniát — nagyjából a régi Akkadot — kapja, *Marduk-bél-uszáte* pedig a déli káld részeket — körülbelül a régi Sumért — veszi át. A káldok és Babel ura között természetesen azonnal megkezdődött a háború s mivel a harcias káldok erősebbeknek bizonyultak, *Marduk-zákir-sumi* *Sulmán-asarédu*hoz küldött segítségért. Ez természetesen örömmel használta fel az alkalmat arra, hogy hűbéresét megvédje a déliek ellen, akik mindenkor hajlandóbbak voltak az elámi segítséggel való harcokra, mint AsszírIA főségének loyális elismerésére. Bevonul tehát Babilóniába, Babelben és *Borzippában* bemutatja *Marduknak* és *Nabúnak* a hűbérurat megillető királyi áldozatokat, majd a lázadást levervén s az országot lecsendesítvén, *Marduk-zákir-sumit* (851—828) hűbéreseként Babel trónjára helyezi.

Fegyverzajtól hangos uralmának úgyszólván minden sikere megsemmisült uralkodásának utolsó éveit

ben. Hanyatló korában (828—822) általános lázadás tört ki ellene, amelyet fia, *Assúr-dánin-apli* vezetett. A fővároson, *Kalhin* és néhány provincián kívül úgyszólván senki sem maradt meg az öreg király hűségén. Az a körülmény, hogy Bábel nem vett részt a lázadásban, sőt *Sulmán-asarédu* a lázadókkal szemben éppen a Babilóniától országához csatolt részeken tudta magát tartani, arra enged következtetni, hogy Asszíria elégedetlenségének talán a királynak Bábellel szemben tanúsított tulzott barátsága volt az oka.

A lázadás leverése fiának, *V. Samsi-Adadnak* (823—810) vált feladatává, akinek két évig tartó küzdelmébe került, míg rendet tudott teremteni a forradalmasított birodalomban. A polgárháború közvetlen következménye természetesen az lett, hogy a hódított területek időszerűnek látták az adók és ajándékok — továbbiakig való — megszüntetését, úgy hogy több hadjáratra volt szükség, amíg az önállósági hajlamokkal bíró államocskákat jobb meggyőződésre tértek.

Babilóniával szemben is többszörös kísérletet tett ugyan arra, hogy az apja idején uralkodó állapotokat visszaállítsa, de a *Marduk-balátszu-iqbi* (827—815) ellen viselt háború minden határozottabb siker nélkül végződött.

III. *Adad-nirári.*

Halála után kiskorú fia, *III. Adad-nirári* (809—782) került Assúr trónjára, aki helyett uralma első négy esztendejében anyja *Szammurammát* — a legendás *Szemirámisz* — kormányzott. Amennyire emlékeinkből következtetni lehet, a történeti *Szemirámisz*nek nem sok köze van a görög mondák *Szemirámisz*ához.

Valójában egyáltalán nem az a kéljgő bestia, akinek a jól értesült *Ktesias* nyomán a hagyomány feltüntette, hanem erősakaratú, tiszteletreméltó anyakirályné, aki politikai befolyását még akkor sem vesztette el, amikor fia a kormányzat átvételére éretté vált. Valószínűleg az ő javára kell írni *Adad-nirárinak* Bábelrel szemben tanúsított jóindulatú magatartását is, amely nem csekély mértékben növelte Asszíria befolyását és hatalmát.

A jóindulatú beavatkozásra Bábelnek talán sohasem volt annyira szüksége, mint épen ez időkből *Marduk-balátszú-iqbi* halála után Babilonia tizenkétéves interregnum és polgárháború megpróbáltatásait éli, amely tizenkét év alatt nem kevesebb, mint kilenc király próbálkozik többé-kevésbbé sikertelenül azzal, hogy uralkodói aspirációit kielégítse. Ily körülmények között annál könnyebben sikerülhettek a Bábel és Assúr közti szorosabb kapcsolatok helyreállítása céljából vezetett hadjáratok, mert a belső zavaroktól sokat szenvedett bábeli lakosság is szívesen látta a békét hozó asszír hadakat. *Adad-nirári* e háborúk folyamán bevonult Kútába, Bábelbe, Borzippába és *III. Sulmán-asarédi*hoz hasonlóan bemutatta a királyi áldozatokat, amelyekkel jóindulatú főségét akarta kifejezésre juttatni.

Bábel iránt érzett barátságos hajlandóságának bizonyítására s a két ország belső kapcsolatainak megszokozása céljából kísérletet tett arra is, hogy a bábeli istenek tiszteletét Asszíriában meghonosítsa. Bár e kísérlete nem maradhatott egészen eredménytelen, mindenestre tulzott s talán nem egészen őszinte alattvalói buzgalom nyilatkozik meg abban a feliratban,

amelyet egy főtisztviselő vésetett a kalhii *Nabú*-szoborra: «Csak *Nabú*-ban bízzál, más istenben ne bízzál».

Az asszír nép tömegei kétségtelenül megmaradtak az ősi istenek tiszteletében s Bábellel szemben táplált igen vegyes érzelmeikben.

Eléggé fogyatékos feljegyzéseink bizonyossága szerint *Adad-nirári*, a Babel felé való orientálódás mellett, nem feledkezett meg birodalma egyéb szomszédairól sem. Különös gondot fordít az északi és északkeleti hegyekben képződött államokra, főként Médiára, amely ellen nem kevesebb, mint nyolc hadjáratot vezet. S bár a médek, akik az ő idejében lépnek először határozottan a történelem világosságába, az adóra kötelezett népek közt sorolja fel, épen nyolc hadjárata bizonyítja, hogy e harcias nép nem hajtotta fejét oly könnyen az asszír igába. Még kevesebbet ért el a *Van*-tó melléki *Urartu*val szemben. *Urartu* ezidétt hatalma teljében a legveszélyesebb ellenfélszámba ment. *Adad-nirári* tehát, megelégedvén azzal a benyomással, amelyet a szomszédban kivívott győzelmei *Urartura* tettek, óvakodott attól, hogy komoly kenyértörésre vigye a dolgot.

Nagyobb eredménnyel járt Szíria-Palesztinában, ahol a *dimasqû Mari*-t adófizetésre tudta kényszeríteni s a már *Sulmán-asarédu* ideje óta asszír védnökség alatt álló országokhoz hozzácsatolta Edomot és Filiszteát.

Hadjárataival és győzelmeivel ha nem sikerült is *Adad-nirárinak* Asszíria hatalmát a *III. Sulmán-asarédu* idejének magaslatára emelnie, annyi kétségtelen, hogy olyan alapokat vetett meg, amelyen hozzá hasonló képességű uralkodók könnyen tovább építhettek volna.

Sajnos azonban, ivadékai nem voltak egészen méltók sem hozzá, sem az örökséghez, melyet reájuk hagyott.

IV. Sulmán-asarédu.

Közvetlen utóda, IV. *Sulmán-asarédu* (781—772), úgy látszik, felismerte azt a veszedelmet, amelyet az északi szomszédok megerősödése jelentett Asszíria számára, de nem volt elég ereje gátat vetni az események útjába. Az eponymos-lista tíz hadjáratáról tesz említést s ezek közül hat *Urartunak* szólt anélkül, hogy különösebb eredménnyel járt volna. *Urartu* egyre erősödött s egyre nagyobb és nagyobb területeket hajtott uralma alá.

Eríba-Marduk.

Különös szerencséje volt ez időkben Asszíriának, hogy Babilónia még nem tudta kiheverni a polgárháború következményeit. *Eríba-Marduknak* (802—763) sokkal több gondot okozott trónja megőrzése, sem hogy világhatalmi aspirációk szolgálatába állíthatta volna hadseregét. Ily módon Asszíria gyöngesége legalább Babilónia felől nem járt különösebb külpolitikai bonyadalommal.

III. Assúr-dán.

Még növekedett a válság Sulmán-asarédu utóda, III. *Assúr-dán* (771—754) alatt. Tizenennyolcéves uralma állandó, emberfölötti erőlködés volt az asszír trón tekintélyének a fönntartására. Szíriába és Babilóniába vezetett hadjáratái azonban legfeljebb pillanatnyi könnyebbülést hoztak, de nem jártak maradandó eredménnyel.

A külső nehézségeket hamarosan nyomon követték a belső zavarok is. Elképzelhető, minő volt a helyzet a birodalomba beolvasztott, egykor önálló terüle-

teken, ha magában a régi fővárosban, Assúrban is lázadás tört ki, amelynek elfojtásához majdnem egy évre volt szükség.

V. Assúr-nirári.

Assúr-dán folytonos hadakozásaival ellentétben a fölíratok alapján békésnek kellene itélnünk utódja. *V. Assúr-nirári* (753—746) uralmát. Nyolc esztendéből ugyanis ötben «a király az országban maradt». Ebben a nagy békekészségben azonban már nem igen volt köszönet s Assúr-nirári békeszeretetének az lett a vége, hogy magában Kalhiban tört ki egy lázadás, amelynek az uralkodó is áldozatul esett. A harcias asszír nép nem tudott maga fölött megtűrni olyan fejedelmet, aki még csak kísérletet sem mert tenni az ezer oldalról tornyosuló problémák fegyveres megoldására.

6. Az új asszír birodalom.

745—606.

III. Tukulti-apal-ésar.

Az *V. Assúr-nirári* ellen kitört lázadás során egy uzurpátor küzdötte fel magát Asszír trónjára, aki *III. Tukulti-apal-ésar* (745—727) néven az asszír történelem egyik legnagyobb uralkodójává lett. Tizenkilencéves uralma a sikerek szakadatlan láncolatát jelentette s Asszíria több mint száz évig tartó fénykorát vezette be.

Trónralépése után első teendője volt, hogy Babilóniában rendet teremtsen s a normális függő viszonyt helyreállítsa. Miután *Nabú-nácir* (747—735) semmiféle ellenállást nem fejtett ki vele szemben, a trónon

hagyta őt s maga Babelben, Szipparban és Kútában bemutatta a főségét kifejező áldozatokat. Bár a Babilóniát háborgató nomád arámiakat sikerült annyira, amennyire ez nomádoknál elképzelhető, megfékeznie, a káld Dél megtámadására nem érezte magát elég erősnek s ezért Káldea egyelőre nyugton maradhatott fegyvereitől.

Előbb északra fordult s Asszíria legveszedelmesebb ellenségét, *Urartut* támadta meg. E hadjáratában, ha nem tudta is a hatalmas államot egészen tönkretenni, Szíriából, ahol az urartuiak Assúr gyöngesége idején megvetették lábukat, mindenesetre kiűzte őket. Miután *Arpadot* háromévi ostrom után elfoglalta, az északpalesztinai fejedelmek, így a *dimasqi Raçun*, a *szam'ali Panammu*, a *szamáriai Menahem* siettek meghódolni előtte. 734-ben azután még egy alkalma nyílt arra, hogy Palesztinában tért hódítson. *Áház*, Juda királya segítséget kért tőle a *dimasqi Raçun* s az izraelita *Pekah* ellen. Az asszír hadak elől *Pekah* megfutott s az ország északi fele asszír megszállás alá került. Izrael többi része csak azzal kerülte el ugyane sorst, hogy a *Pekah* meggyilkolása után trónra került *Hósea* sietve meghódolt és adót fizetett. E hadjárata folyamán *Dimasqi* elkerülésével egészen *Gázáig* nyomult előre. *Hannó*, *Gáza* királya ijedtében Egiptomba menekült előle, ahonnan Szíria-Palesztina fejedelmei az asszírok elleni lázadások erkölcsi és anyagi támogatását és jutalmát várták. *Gáza* alól az asszír seregek a sivatag felé fordultak, hogy az adófizetésre nem hajlandó nomád arabokat megrendszabályozzák. A razzia során egy arab királynő, *Szamszije* is meghódolt a példáját követő többi arab törzzsel együtt.

Az e hadjárat alatt bántatlanul hagyott *Dimasqira* két év múlva került a sor. 732-ben a város nehéz ostrom után elesett s az egész terület asszír közigazgatás alá helyeztetett.

Nyugaton rendett teremtvén *Tukulti-apal-ésar*, a birodalom déli szomszédaira irányította figyelmét. Babilónia belső gyöngesége következtében a káldok egyre több és egyre komolyabb kísérletet tettek Bábel trónjának a megszerzésére. E kísérletek régebben azzal az eredménnyel jártak, hogy egy-egy káld vezér fel tudta magát küzdeni Babilónia uralkodójává. AsszírIA királyainak a dolgok ilyenén fordulata ellen általában nem volt különösebb kifogásuk, amíg Bábel birtokosa elismerte az asszír főséget s megelégedett a függő viszonnal. Mai nyelven szólva, az asszír királyok a bábeli király személyének a kérdését általában Babilónia belügyének tekintették, amelybe nem szóltak bele addig, amíg a saját érdekeiket nem fenyegette különösebb veszedelem. A dolgok természetéből következett azonban, hogy a trónbitorló általában több önállósági hajlammal bírt, mint a legitim uralkodók s első sikereitől elkapatva merész elhatározással többnyire függetleníteni akarta magát Asszíriától. Ilyen esetekben az asszír királyok vagy jobb belátásra bírták fegyvereikkel a hatalmi viszonyokról megfelelőkezőt, vagy — ha sikerült döntő győzelmet kieroszakolniok — egyszerűen elcsapták s a renitens uralkodó helyére olyat ültettek, aki nem vonta kétségbe Asszíriának a csillagokban megírt főségi jogait.

Tukulti-apal-ésar merész elhatározással szakított elődeinek úzusával. Mikor a káld *Ukin-zer* (732—730), vagy teljes nevén *Nabú-mukin-zeri*, mint

Nabu-nácir harmadik utóda Babel trónjára jutván, úgy érezte, hogy Asszíriát kihagyhatja számításaiból, *Tukulti-apal-ésar* hadat vezetett ellene, fogságra vetette őt és meglepetésszerűen önmagát tette meg Babel királyává. Hogy Babilónia különállását — a bábeliek érzékenységére való tekintettel — külsőleg is dokumentálja, ily minőségében a *Púlu* nevet vette fel.

Tukulti-apal-ésar belpolitikájának irányzatára döntő befolyással voltak trónrajutásának körülményei. Az a párt segítette őt hatalomra, mely *Assur-nirári* korának tehetetlenségét a papság mértéktelen befolyására, minden tehertől való mentességére, latifundiumainak egyre nagyobb terjeszkedésére s következésképen az adófizető parasztság teljes anyagi zűllésére vitte vissza. *Tukulti-apal-ésar* tehát minden erejével azon volt, hogy a földművelőosztály és vidéki nemesség erejét emelje s a papságnak tulságos anyagi hatalmát a lehetőség szerint korlátozza. Bár e törekvésében általában a helyes úton járt, nem számolt eléggé azzal a körülménnyel, hogy alattvalóinak nagy része az ellenkező párton foglal helyet s alig várja az alkalmat arra, hogy megfordítsa az idők folyását. Nagyszabású győzelmei őt magát megkímélték attól, hogy életét forradalomban fejezze be, de utódai alatt a két párt késhegyig menő harca nagyon sok bonyadalmat okozott még s nem kevésbé járult hozzá Asszíria szerencsétlen bukásához.

Mint a külpolitikai helyzet alakításának igen hatásos eszközét ő hozta divatba a — kisebb mértékben már azelőtt is előfordult — deportációt. Ha valamely provinciájának a lakossága tulságosan sok bajt okozott önállósági hajlamaival, az egész lakosságot egyszerűen átvitte Asszíria közepébe s a helyére politikai

szempontból megbizhatóbbat telepített. A nehézségek megoldásának e gyökeres módja Előázsia történetének további folyamán nagy kedveltségnek örvendett ugyan, de a következmények tanúsága szerint a deportált nemzetiségek, amelyeket nem kötött a hagyományok ezer szála ahhoz a talajhoz, ahol letelepítették őket, majdnem több bajt idéztek elő új lakóhelyeiken, mint eredeti hazájukban. Nevezetesen minden felforgató törekvés kitűnő talajra lelt náluk s ellenséges támadások idején mindig számolni kellett árulásaikkal, amelyek az ország belsejében jóval veszedelmesebb következményekkel járhattak, mint valamely távoli provinciában.

V. *Sulmán-asarédu*.

Tukulti-apal-ésar fia és utóda, V. *Sulmán-asarédu* (727—722) annyira atyja nyomdokaiban halad, hogy hat évig tartó uralma valójában nem más, mint atyja kormányzásának a függeléke. Babelben *Ulúlái* néven koronáztatta meg magát s uralkodása nagyobb sikerek és nagyobb zavarok nélkül telt el. Saját feliratot nem hagyott reánk, úgyhogy egyetlen hadjáratáról is, amelyet Szamaria ellen vezetett, egyéb forrásokból értesülünk. A hadjárat oka az volt, hogy *Hosea* — Egiptom segítségével bízván — a trónváltozás alkalmából sietett beszüntetni az adófizetést. A *Sulmán-asarédu*tól megindított hadjárat, mivel Egiptom nem küldte el az ígért csapatokat, sikeres volt, Szamaria háromévi ostrom után elesett. *Sulmán-asarédu* azonban ez egyetlen győzelmét nem érte már meg.

II. *Sarrukín*.

Utódja, II. *Sarrukín* (721—705) uzurpátor volt épen úgy, mint nagy elődje, *Tukulti-apal-ésar*, akire

uralkodói rátermettség és hadvezéri képesség dolgában is erősen emlékeztet. Trónrajutását a papi párt reakciójának köszönheti s ezért természetesen felhagy két elődje papságellenes politikájával és megszünteti a tőlük életbe léptetett szigorú rendszabályokat.

Uralma kezdetén győzelmesen befejezi a Szamaria elleni hadjáratot, a vidék 27.290 lakóját — az őszövettség adatai szerint a méd hegyekbe s a *Belth* és *Habúr* mellékére — deportálja s helyükre *Kútából* és a birodalom egyéb részeiből szállítván telepeseket, Szamariát provinciaként az asszír birodalom testébe kebelezi be.

Szamariából Babilóniába siet csapataival, ahol egy káld vezér, *Marduk-apal-iddin* — a Tengerföld királya — a trónváltozást és *Sarrukín* szamariai elfoglaltságát arra használta fel, hogy elámi segítséggel magához ragadja Babilóniát. *Sarrukín* jogait megvédelmezendő, gyorsan a helyszínen terem s az elámi határ közelében, *Dér* mellett megütközik *Marduk-appal-iddin* és az elámi *Humbanigas* egyesült csapataival. Bár felirataiban a győzelmet magának tulajdonítja, a valóság az, hogy *Marduk-apal-iddin* a győzelem dacára is Babilóniában maradt. *Sarrukín*, úgy látszik, megelégedett hadjáratának *Marduk-apal-iddin* harcias kedvét mérséklő hatásával s — *Tukulti-apal-ésar* mintájára — előbb egyéb, Asszíriát közelebből fenyegető ellenségeivel akart végezni, mielőtt teljes erejével a délre vetné magát.

Mindenekelőtt Szíriában akadt tennivalója. *Hamat*-ban, amely addig vazallusi kötelezettségeinek az adók pontos beszolgáltatásával mintaszerűen eleget tett, a békés hajlandóságú *Eni-élt*, a harcias *Ja'u-bi'd* váltotta fel a trónon. *Ja'u-bi'd* — valószínűleg Egiptomból nyert

felvilágosítások alapján — a politikai helyzetet elég érettnek látta arra, hogy nagyobb kockázat nélkül szakíthasson Asszíriával. Egy véleményen volt vele a gázai *Hanno* s szövetségükhöz csatlakoztak *Arpad*, *Szímirra*, *Dimasqi* és *Szamaria*, sőt azok az északi arab törzsek is, amelyek azon a címen adóztak Asszíriának, hogy *Gázában* van a vásárhelyük.

Sarrukín nem várt gyorsasággal csapott a rebellisékre. 720-ban *Qarqar* mellett megsemmisítően megveri *Ja'u-bi'd* csapatait, majd délnek fordul s a *Gázát* gyorsan kiürítő és délfele visszavonuló *Hanno* után nyomul. *Hanno Rafiánál* találkozik az egiptomi segédcsapatokkal, amelyeket *Szib'e* fáraó küldött a felkelés támogatására s az egyesült két sereg szembe fordul az asszír hadakkal. Az ütközet *Sarrukín* fényes győzelmével végződik, mire Szíria—Palesztina fejedelmei sietnek adójukkal értékesebbé tett hűségnyilatkozataikat hozzájuttatni.

Sarrukín meglegedett ezzel a nem épen marandó eredménnyel, mert a birodalom északi felét *Urartu* részéről súlyos veszély fenyegette. *I. Rusa*, *Urartu* királya egyre energikusabb kísérleteket tett hatalmának a keleti, méd határállamok és Északszíria felé való kiterjesztésére. A veszedelem elhárítására *Sarrukín* még 719-ben *Van* ellen vezet egy razziát, majd 718-ban *Kappadókiát* látogatja meg. E hadjáratok pillanatnyi enyhülést szereztek ugyan, de nem tudták megtörni *Rusa* energiáját, aki diplomáciai úton és fegyveres eszközökkel ernyedetlenül dolgozott tovább. *Sarrukín*nak be kellett látnia, hogy a félrendszabályok nem elégségesek *Rusa* megfékezésére s a veszedelem gyökeréig kell nyúlania, ha békét akar. A nagyszabású

akciót *Karkemis*nek, e rendkívüli fontosságú régi hatti városnak az elfoglalása nyitja meg 717-ben. *Pisiris*, *Karkemis* királya hiába védekezik s hiába a frígiai *Mitanak* (a görögök *Midas*a) támogatása, a városnak el kell esnie s asszír provinciává válnia. Innen kezdve gyorsan peregnek le az események. 716-ban és 715-ben *Vant* pusztítják el az asszír hadak, 714-ben magába *Urartuba* törnek be és *Rusa* kétségbeesett védekezése dacára diadalmasan nyomulnak előre, dűlva és pusztítva mindent, ami útjukba akad. *Rusa* nem akarván megérni az asszír fogság borzalmait, öngyilkossá lett.

Sarrukín alapos leszámolója *Urartu*val, a következőkben tulságosan alaposnak s Asszíria jövődő sorsára végzetesnek bizonyult, mert ellenállásra képtelenné tette azt az ütköző államot, amely az indogermán népvándorlás hullámaait eddig távoltartotta Asszíria testétől.

A győzelem keserű gyümölcsei azonban csak néhány évtized múlva kezdtek megérni s így *Sarrukín* — megszabadulva összes veszedelmes ellenségeitől — teljes erejével fordulhatott újra Babel felé. Két hadjáratban döntő csapást mért *Marduk-apal-iddin*re, aki az országot elhagyva *Elamba* mepekült. *Sarrukínt* Babelben a túlsúlyban levő papi párt természetesen örömujjongással fogadja mint szabadítót s a rendezett állapotok helyreállítóját. Ő — talán, hogy a bábéli királysággal együtt járó terhes lekötöttségtől szabaduljon — nem koronáztatja magát királlyá, hanem mint helytartó (*sakkanakku*) kormányozza birodalma déli felét egészen 705-ben bekövetkezett haláláig.

Babel meghódításával *Sarrukín* elérte hatalma tetőpontját. Birodalma a Perzsa-öböltől Kisázsiaig s a keleti

hegyektől a Földközi-tengerig terjedt és nem akadt fejedelem, aki e hatalom jogosságát, rögtöni büntetés nélkül, kétségbe vonhatta volna. Adófizetésre járultak hozzá és *Tirusz* ellen segítségét kérték Ciprus szigetének görög fejedelmei is, az első görögök, akik Mezopotámiával kapcsolatba lépnek.

Uralma végére elkészült az új főváros, amely *Ninive* fölött fejedelmi pompával épült s 707-ben az uralkodó elhagyhatta *Kalbit*, ahol túlsúlyban levő politikai ellenfelei nem épen a legbarátságosabb érzelmekkel viseltettek iránta. Életét, úgy látszik, nem természetes halállal végezte be; lehetséges, hogy szerencsétlenségnek esett áldozatául, de nem valószínű, hogy halálában fiának és utódának, *Szin-ahé-rib*nek is valamelyes része volt.

Szin-ahé-rib.

*Szin-ahé-rib*nek (705—681) mindjárt uralma elején Babilónia ellen kellett vonulnia, ahol *Marduk-apal-iddin* újból kísérletet tett Bábelnek elámi segítséggel való birtokbavételére.

A két sereg *Kis* mellett találkozott, ahol *Marduk-apal-iddin* elámi csapatokkal erősített hadereje súlyos vereséget szenvedett. Miután *Marduk-apal-iddin* újból Elamba vonult vissza, hogy a következő alkalmat kivárja, *Szin-ahé-rib*, aki eleinte nem akart Babilónia trónjára ülni, az asszír udvarban nevelkedett *Bél-ibnit* tette meg Bábel királyává.

Innen a következő évben — 702-ben — a keleti hegyekbe vonult, hogy a mozgolódni kezdő kassúkat megfegyelmezze.

Míg ő e háborúival volt elfoglalva, Palesztina fejedelmei, nem érezvén az asszír sereget a nyakukban,

útból összeesküvésekkel és felszabadító tervekkel foglalkoztak. A fölkelésnek a fejei a tíruszi *Luli* és a judeai *Hizqija* voltak. Mikor *Szin-ahé-rib* végre felszabadult és seregeivel 701-ben Palesztina ellen vonult, ott ismétlődött a már ismeretes régi játék: a lázadó fejedelmek, mintha mi sem történt volna, adókkal és ajándékokkal járultak színe elé. Csak *Tirusz* állt ellen, amelyet *Szin-ahé-rib* eredmény nélkül ostromolt és *Hizqija*, aki arab segítségben reménykedett. *Szin-ahé-rib* félbehagyva *Tirusz* ostromát, Juda ellen vonult, a *Hizqija* segítségére siető felmentő csapatokat szétverte s negyvenhat város elfoglalása után ostrom alá fogta Jeruzsálemet. Miután az ostromlottak kitartottak s az ostromló asszír hadak között pestis tört ki, *Szin-ahé-rib* dolgavégzetlenül volt kénytelen a város alól visszavonulni.

Utja annál sietősebb volt, mert időközben Babilóniában újabb zavarok törtek ki. Bármily tiszta szándékokkal ült is *Bél-ibni* Babel trónjára, a körülmények hálátlanságra kényszerítették őt *Szin-ahé-rib*-bel szemben. Akár akart, akár nem, az asszír seregek távollétében szövetségre kellett lépnie *Marduk-apal-iddinnel* s egy másik káld fejedelemmel, *Musézib-Mardukkal* és el kellett ismernie *Elam* hűbéruraságát. *Szin-ahé-rib* 700-ban rajta ütött a lázadón s *Bél-ibnit* fogságra vetve, fiát, *Assúr-nádin-sumút* (699—694) tette meg Babel királyává.

Öt évig csönd volt, de aztán *Szin-ahé-rib*-nek egy *Elam* elleni expedíciója, amelyet a Perzsa-öböl felől hajtott végre, ürügyül szolgált az elami *Hallusnak* arra, hogy Babel ellen büntető hadjáratot vezessen. *Szippart* és a fővárost elfoglalván, foglyul ejtette *Szin-ahé-rib* fiát s hűbéreseként *Nérgal-usézibet* ültette Babel trónjára (693).

A dicsőség azonban nem sokáig tartott. *Szin-ahé-rib* a következő évben elfogta az újdonsült uralkodót és Asszíriába hurcolta. Ez alkalommal azonban a babilóniak nem hódoltak meg az asszír seregek előtt, hanem *Musézib-Mardukot* (692—689), a már előzőleg is szerepelt energikus káld fejedelmet választották királlyá s az *É-szag-ila* templom kincseivel az elámi *Umman-menanu* támogatását vásárolták meg. *Szin-ahé-rib* a felkeléssel szemben tehetetlennek bizonyult mindaddig, míg *Umman-menanu* állt a babilóni csapatok élén, sőt *Halulé* városánál — dacára ellenkező irányú bizonykodásainak — alapos vereségben volt része 691-ben. Mikor azonban *Umman-menanu* 689-ben gutaütés következtében meghalt, egyszerre megfordult a kocka. *Szin-ahé-rib* rajta ütött Bábelben, elfoglalta és az ellenállás miatt érzett dühében földig leromboltatta. Hogy Bábel teljes megszűnését dokumentálja, az Eufrát vizét rávezettette a romokra és a város isteneit Ninivébe vitte.

Bábel elpusztítása után még egy hadjáratot vezet Palesztina, Arábia és Egiptom ellen; ennek részleteiről és végéről azonban forrásaink töredékessége miatt semmi biztosat nem tudunk.

Halála előtt rendezni akarta a trónutódlás kérdését is. Valószínűleg kedvenc feleségének, a talán nyugati sémi eredetű *Naqi'á*-nak a hatása alatt a trónöröklésből kizárta idősebb fiait s egy koronatanácson *Assúr-ahé-iddint* kiáltatta ki utódjává.

A mellőzött királyfiak elkeseredésükben bosszút forraltak s palotaforradalmat támasztva, 680-ban meggyilkolták tulajdon atyjukat.

Szin-ahé-rib nem egészen szerencsés természetű,

de még szerencsétlenebb kezű uralkodó volt. Képességei nem állottak arányban nagyravágyó terveivel s ezért majdnem minden nagy vállalkozása sikertelenül végződött. Ellenszenvessé teszi alakját Bábellel szemben tanúsított magatartása is, amelyet főként azért pusztított el a föld színéről, hogy ne legyen örökös — kora, kultúrája és hagyományai révén óriási fölényben álló — versenytársa Ninivének. Az természetes, hogy szerencsétlen végét a bábeliek, mint a haragvó istenek bosszúját jegyezték fel.

Assúr-ahé-iddin.

*Szin-ahé-rit*b meggyilkolása idején a trón várományosa, *Assúr-ahé-iddin* az asszír seregek élén *Urartuban* harcolt. Atyja halála hírére erőltetett menetben tér vissza seregével Asszíriába, hogy a trónt magának biztosíthassa. A lázadók, miután *Ninivét* negyvenkét napig a hatalmukban tartották, végül is visszavonulásra kényszerültek s *Urartuban* kerestek menedéket és segítséget.

Az *urartui* segédcsapatokkal megerősödött felkelők s a trónörököshöz hű asszír seregek közt a döntő összecsapás *Hanigalbatban* (a mai Malatia közelében) történt 680-ban. Az elkeseredett csatát természetesen a háborúhoz szokott és fegyelmezett asszír katonaság nyerte meg; annál könnyebben, mert az ütközet hevében, mint ezt egy fölirat elbeszéli, a lázadók oldalán harcoló asszír seregek átpártoltak a törvényes trónörököshöz. *Assúr-ahé-iddin* diadalmenetben vonult haza Ninivébe, ahol királlyá koronáztatta magát. Mielőtt rendkívüli szervező erejének és politikai bölcsességének bizonyosságait adhatta volna, hadvezéri képességeinek a tiszteletére kellett

tanítania a birodalom déli felét, ahol a káldok az uralkodóváltozást Babilónia birtokbavételére akarták felhasználni.

Döntő győzelme után birodalma újjászervezéséhez fogott. Első teendője volt végérvényesen szakítani atyja Babilónia elleni oktalan és szenvedélyektől diktált politikájával. Az elpusztított Bábelt újra felépítette, isteneit és lakosságát visszatelepítette, a várost második fővárosává tette s a bábeli papsággal Babilónia királyává koronáztatta magát. A Babilóniával szemben megváltoztatott magatartása természetesen Asszíriában is bizonyos irányváltozást jelentett, de *Assúr-abé-iddin* politikai érzéke megóvta attól, hogy pártkirállyá legyen. Hogy a rendkívüli súlyos pártharcok és udvari intrikák közepett két ország trónján nem tudott mindig mindenkinek kedvében járni, az nem képességein, hanem a lehetetlenül nehéz viszonyokon mult.

Szerencséjére hadi vállalatait állandó siker koronázta, úgy hogy a jól tartott és harcias kedvű katonaság megbízhatósága megmentette őt a komolyabb belpolitikai zavaroktól s kifelé Asszíria újra visszaszerezte *Szin-abé-rib* alatt kissé megtépázott tekintélyét. Nehéz munkába került, míg az *Urartu* előzőnlött: kimmérieket sikerült visszaszorítania, illetve támadásaikat Kiszásia felé terelnie. Mennyire komolynak tartotta *Assúr-abé-iddin* a kimmériek részéről fenyegető veszedelmet, mutatják azok a kérdések, amelyeket a Napistenhez intéz kedvező előjelekért s amelyben a kimmériek mint egyenlő rangú ellenségek szerepelnek. Hogy az *Urartu* helyére lépő s Asszíriának érdekeit esetleges Szíria felé való terjeszkedéssel veszélyeztető népet egyéb frontokon is foglalkoztassa, egyfelől ellenállásával iparkodik őket a

Halys irányába szorítani, másfelől érintkezést keres és talál a kimmérik nyomán járó askuzákban (szkíták), akik királyához *Bartatuá*hoz, (a görögök *Protothyese*) a leányát is feleségül adja.

Ez Asszíria sorsában döntő szerepet játszó két néphez csatlakozik harmadikul a méd, amelyet a jóslatkérések az *Urumia*-tótól keletre eső területekkel kapcsolatban emlegetnek. A szkíták asszírbarát érzelmeivel szemben a médek föltétlenül ellenséges érzülettel viselkednek Asszíria iránt s ha *Assúr-abé-iddin* ellenük vezetett expedíciója azzal az eredménnyel járt is, hogy a méd fejedelmek békét kértek tőle, e siker bizony túlságosan kicsinynek mutatkozik az elkövetkező eseményekhez képest.

Könnyebb siker várt reá Palesztinában, ahol *Çidon* lázadását torolta meg azzal, hogy a várost lerombolta, a lázadás vezetőit lefejeztette. A régi város mellett *Assúr-abé-iddin-vára* néven, amely azonban nem tudta kiszorítani a lakosságtól az új városra is átruházott *Çidon* nevet, egy új várost alapított megbízható lakossággal és vezetőséggel. E hadjárata után egész Palesztina készséggel ismerte el főségét s tíz ciprusi és tizenkét szíria-palesztinai fejedelem — köztük a judeai *Mennasse* — sietett, hogy őt hódolatáról biztosítsa s ninivei palotájához épületanyagot szállítson. A rablótámadásokra egyre jobban hajlandó arab törzsek megfékezése céljából a víztelen sivatagon át betört Arábia szívébe s büntető razzáival tanította meg a sivatag fiait Asszíria fegyvereinek a tiszteletére.

Végül pedig, miután minden irányban biztosította magát, Egyiptom ellen fordult, hogy az elődjei által inaugurált egyiptomi politikát folytassa és végleges diadalra

vigye. Az egiptomi kérdés azonban nehezebb problémának bizonyult, semhogy egy-egy győzelmes hadjáratral megoldható lett volna. Mihelyst az asszír seregek zöme elhagyta a Nilus vidékét, a pacifikált egiptomiak azonnal fellázadtak s legyilkolták vagy kikergették a hátrahagyott asszír őrsereget.

Első egiptomi hadjáratára 673 végén indult el. Miután a sivatagon arab sejkek vezetésével áthatolt, úgyszólván ellenállás nélkül nyomult be a Nilus mellékeire. Bár Egiptom ez alkalommal meghódolt s *Assur-ahé-iddin* annyira befejezettnek látta a munkát, hogy a meghódított területet huszonkét kormányzóságra osztotta s a bennszülött kormányzókat is behelyezte, 670-ben új hadjáratra volt szükség. E hadjáratban *Ishupria* város mellett vereséget szenvedett az etiops *Tarqú* (*Tirhaka*), aki ezidőszert Egiptom birtokában volt, majd elesett *Memfis*sz, ahova *Tarqú* a vereség után menekült s az egész *Tébáig* előnyomuló asszír fegyverek előtt fönntartás nélkül meghódolt egész Egiptom. A döntő győzelem hírére *Tirusz* is jónak látta — a legközelebbi kínálkozó alkalomig — visszatérni az asszír hűségére. 668-ban a két évvel előbbi győzelem dacára újból lázadás tört k Egiptomban. *Assúr-ahé-iddin* újra serege élére áll s megindul a lázadók ellen, az ugyancsak győztes hadjáratnak végét azonban már nem éri meg, mert még az Egiptomba vívő úton meghal.

Még mielőtt hadjáratára elindult volna, rendezni akarta a trónörökösödés kérdését, hogy a halála utáni trónviszályokat, amelyektől a politikai helyzet ismeretében jogosan tartott, a lehetőség szerint megelőzze. Normális körülmények között egészen természetesnek látszott volna, hogy Assúr és Babel trónja legidősebb

fiára, *Samas-sum-ukin*ra száll örökölni, azonban a körülmények mindennek inkább voltak nevezhetőek, mint normálisnak. *Samas-sum-ukin* ugyanis feltűnő barátságot mutatván Bábellel szemben, az asszír-párt érthető aggodalmak közepett nézett uralkodása elé, amelytől mindenáron szeretett volna megszabadulni. A párt figyelmével ilyformán *Samas-sum-ukin* öccse, *Assúr-bán-apli* felé fordult — akinek asszír nemzeti érzelmei általánosan ismeretesekek voltak — s elhatározta, hogy bátyjával szemben minden körülmények közt őt juttatja a birodalom trónjára. E törekvéseiben hű segítőtárs talált a király anyjában, *Naqi*ában, aki kana'nita eredetű asszony volt s óriási befolyással bírt *Assúr-abé-iddin*re. *Naqi*a minden fenntartás nélkül elfogadta az asszír-párt terveit; valószínűleg nem mintha a jövőendő uralkodó asszírbarátsága különösebben érdekelte volna, hanem, mert jobban szerette *Assúr-bán-aplit*, mint *Samas-sum-ukint*. *Assúr-abé-iddin* ilyformán a pártvezérek és háza népe intrikáinak a középpontjába kerülén, nem bírta magát sem erre, sem arra elhatározni. Nem szívesen utasította vissza az anyjától is támogatott asszír-pártot, amely polgárháborúval fenyegetőzött arra az esetre, ha *Samas-sum-ukin* kerül a trónra, másrészt pedig az alig kibékített babilóniakat sem akarta újból elidegeníteni azzal, hogy a trónöröklés rendjét megsértve, az asszírbarát és Bábellel szemben ellenséges indulatú *Assúr-bán-aplit* jelölje ki utódjának. Élénken éltek még emlékében saját trónrajutásának körülményei, amelyek annakidején atyja életébe és súlyos polgárháborúba kerültek. A reménytelennek látszó helyzetből végül is oly módon vágta ki magát, hogy birodalmát ketté osztotta s *Assúr-bán-aplit* Asszíriában és *Samas-sum-ukint* Babilóniában

jelölte ki trónörökösökké. E tette, bár hívei oly politikai bölcsesség megnyilvánulását látták benne, amely az isteneknek sem válnék szégyenére, rövidesen végzetes következményekkel járt mindkét állam sorsára.

Assúr-bán-apli.

Assur-ahé-iddin 668-ban bekövetkezett halálával a trónöröklésre vonatkozó rendelkezései érvénybe léptek.

Assúr-bán-apli Assúrban, *Samas-sum-ukín* Babelben koronáztatta magát királlyá. Előázsia politikai súlypontja azonban a hódított provinciákkal együtt mégis Asszíriának jutott, míg *Samas-sum-ukín* — aki, úgy látszik, amúgy is kevésbé mozgékony természetű volt — egyelőre a háttérben maradt.

Assúr-bán-apli (668—626) trónralépése után mindekelőtt az atyjától megkezdett egiptomi hadjárat befejezésére gondolt. Az asszír seregek behatoltak Egiptomba, mire *Tarquú* — aki a lázadás élén 668-ban visszafoglalta egész Egiptomot — Nubiába menekült. Ideje az elmenekülésre bőven volt, hiszen az asszír seregeknek negyvennapit kellett megtenniök, míg Memfiszből Tébába értek. A menekülés azonban természetesen nem jelentette részéről az Egiptomról való lemondást. Röviddel a győzelem után az asszíroktól kormányzókul behelyezett egiptomi főurakról kiderült, hogy állandó összeköttetést tartanak fenn *Tarquíval*. Az asszír hadvezérek az összeesküvésnek egy elfogott követnél talált levélből jöttek a nyomára. A kormányzók bilincsekben tették meg az utat Ninivébe, de *Assúr-bán-apli*, mivel a reménytelennek látszó ellenségeskedést szerette volna a barátságos birtoklással felcserélni, egyiküknek, *Nikúnak*, aki őszinte hajlandó-

ságot mutatott Asszíría érdekeinek szolgálatára, megkegyelmezett sőt szaiszi kormányzói székébe is visszatette őt. Számításában természetesen csalatkozott, mert a megkegyelmezett egiptomi hazájába visszatérve — igaz ugyan, hogy a vele küldött asszír generálisok ellenőrzése alatt állván, csak szerényebb méreteken — ott folytatta az Asszíría elleni munkát, ahol fogságba esésekor félbeszakította.

Tarqú nem érte már meg, hogy még egyszer az asszírok elleni fölkelés élére állhasson, 667-ben bekövetkezett halála után azonban utódjának *Tandamánu*-nak (*Tanuat-Amon*), *Sabakú* fiának, első dolga volt betörni Alsóegiptomba, amely Tébe vezetésével általános lázadásban tört ki Asszíría ellen. A felkelők rohammal bevették *Memfiszt*, ahol az asszír csapatok voltak elhelyezve s kiverték az asszírokat az egész országból.

Tirusz, az asszírok egiptomi hatalmának e pontos hőmérője, ugyanez időben megint felmondta a barátságot Asszíríanak. *Assúr-bán-apli* a *Tírusszal* való leszámolást későbbre hagyva, mindenekelőtt a lehető leggyorsabban új seregeket indított útnak Egiptom felé. Egyúttal is ismétlődött a régi játék. *Tandamánu* az asszír csapatok közeledtének a hírére *Tébába* húzódott vissza, az egiptomi kormányzók pedig ártatlanságuk bizonygatása mellett lábcsókra járultak *Assúr-bán-apli* elé. Ő azonban nem sokat vesztegette az idejét a hűségnyilatkozatok meghallgatásával, hanem gyors menetben *Téba* ellen vonult s a várost, miután *Tandamánu* innen is megszökött, elfoglalta. Az asszír seregek *Téba* templomait s a várost kirabolva, két obeliszket vittek diadalemlék gyanánt *Ninivébe*. Az egiptomi siker

után a sor megint *Tirusz*ra került, amelyet az asszír seregek körülzárva és a vízvezetékeket elvágva, megadásra kényszerítettek. *Ba'al*, *Tirusz* királya saját és fivére leányait ajánlotta fel a kegyelemért cserébe.

A félelmetes asszír hadsereg egyéb frontokon is győzelmet győzelemre halmozott s *Assúr-bán-apli* hatalmát szinte hihetetlen mértékben megnövelte. Az *Urartu* déli részén levő *Mannái* országa elpusztul s a saját népétől megölt király fia és utóda asszír főhatóság alá helyezi magát, az elamita *Teummán* ellen viselt hadjárat fényes győzelemmel végződik s a győztes csapatok *Teummán* fejét küldik Asszíriába. *Hilakku* (*Kilikia*) és *Tabal* fejedelmei egymásután ajánlják fel leányaikat *Assúr-bán-apli* háremébe, *Urartu* békeköveket küld, sőt *Gúgu* (a görögök *Gygesé*), *Lidia* királya is arra kényszerül, hogy az őt szorongató kimmérik ellen *Assúr-bán-apli* «lábát fogja meg». Sikerül is neki győzelmet aratnia s a kimmérik két elfogott vezérét *Assúr-bán-aplinak* küldi ajándékba.

A sok hadjárat azonban, melyet *Assúr-bán-aplinak* vezetnie kellett, hogy katonáit foglalkoztatni tudja s a birodalom tekintélyét fenntarthassa, erősen próbára tette és túlságosan kimerítette az ország belső erőit. A gyöngülésből maga *Assúr-bán-apli* még nem vett észre semmit, amikor ellenségei már úgy érezték, hogy szabadabban mozoghatnak.

Az annyi fáradsággal és véráldozattal meghódított Egyiptomban *Pszammetik*, a 26. *szaiszi* dinasztia alapítója — ugyanannak a *Nikúnak* a fia, akinek *Assúr-bán-apli* annak idején megkegyelmezett s akit *szaiszi* és *memfiszi* kormányzóvá tett — mikor *Assúr-bán-apli* egyebütt volt elfoglalva, levetette Asszíria igáját

s Egiptomot egyesítve végérvényesen kivetette az asszírokat az országból. A veszteség önmagában nem lett volna nagy, hiszen Egiptom birtoklásából nem sok közvetlen haszna volt Asszíriának; sokkal nagyobb veszedelem volt az önálló Egiptomnak Szíria-Palesztinára való soha fel nem adott igénye, amely Asszíriát a Földközi-tengertől vágta volna el. *Pszammetik* győzelmének az első hatása azonnal e partokon jelentkezik: *Tirusz* és a foinikai partvidék siet abban hagyni az adófizetést.

Ugyancsak elpártol Asszíriától *Gúgu*, mikor az egiptomi-asszír erőviszonyokról helyes tájékozódást szerez. Lídia azonban ráfizetett erre az elpártolásra, amely csak az egiptomi-asszír, de nem a kisázsiai erőviszonyok mérlegelésének alapján történt. *Assúr-bán-apli* Assúrhoz imádkozik, hogy *Gúgu* holttestét vetesse ellenségei elé és valóban bekövetkezik a csoda. A kimmérik, akik ezidétt már a *Halys* keleti partján szervezett államéletet élnek s akiknek királyával, *Dugdammíval* (a görögök *Lygdamisa*) *Assúr-bán-apli* szövetséget kötött, hátbatámadják Lídiát. *Gúgu* fia és utóda — a görögök szerint *Ardys* — átlátván a dolgok összefüggését, sietve szalad *Ninivébe* hódolatát bemutatni s *Assúr-bán-aplit* enyhébb imádságra kérni.

Veszedelmesebb tervek érlelődtek eközben Bábelben. *Samas-sum-ukin*, aki kezdetben legalább színleg jó képet vágott az osztozáshoz, amelynél a rövidebbet húzta, elérkezettnek látta az időt arra, hogy az ügyek menetén változtasson. «A hűtlen testvér... elfeledve a jótéteményeket... gonoszat tervezett. Fölül ajkával kelemeseket beszélt, alul a szive gyilkosságot kovácsolt.» Akkad és Kaldea lakóit, az arámiakat *Aqabától Báb-*

szalimétiig, Ummanigast, akit Assúr-bán-apli ültetett Elam trónjára, Gutu, Amurru, Meluhha királyait, az északi és keleti hegyek népeit, az adófizetéssel elégedetlen arab törzseket — szóval egész Előázsiát — fellázította Assúr és fivére ellen. Az óriási területre kiterjedő lázadásnak (652 Kr. e.) csak azért nem sikerült Asszíriát megsemmisítenie, mert a koalíció tagjai között hiányzott a terv végrehajtásánál az összjáték.

Assúr-bán-apli, miután az első meglepetéséből magához tért, felismervén a lázadás tűzhelyét, Babilóniába sietett s egymás után vette be és pusztította el a lázadó városokat, majd Bábelt vette ostrom alá. Az elamiták ugyan több fölszabadító sereget küldöttek, de végül, miután magában Elamban is lázadások törtek ki, energikusabb támogatásról szó sem lehetett s az arab segédcsapatok szintén felörlődtek a harcokban. Ilymódon Samas-sum-ukín nem tarthatta magát sokáig Babelben, ahol az élelemhiány és különböző járványok tizedelték a lakosságot. Miután a menekvésnek semmi reményét nem látta, palotájának lángjaiba vetette magát, hogy ne kerüljön fivére kezébe. Halálával elesett természetesen Babel is (648), amelynek lakóin irtózatossá bosszút vett a feldühödött Assúr-bán-apli.

A rákövetkező években egyetlen cél lebeg Asszíria elkeseredett uralkodója előtt: véresen megtorolni a rajta eset sérelmet mindazokon, akik bármiféle módon résztvettek hűtlen testvére támogatásában. Aki babilóni a város elfoglalását kísérő borzalmakat túlélte, azt Ninivébe vitte s ugyanazon helyen, ahol nagyatyját megölték, halotti áldozatként mutatta be *Szin-ahé-rib* tiszteletére.¹ Végigpusztítván egész Babilóniát, azokkal

¹ Ebből, úgy látszik, hogy *Szin-ahé-rib* megölésében a bábe-

szemben, akik a «törvénykezésből, öldöklésből és az éhhalálból megmenekedtek», kegyelmet gyakorolt.

Samas-sum-ukint Babel trónján egy *Kandalánu* nevű uralkodó váltja föl, aki talán nem más, mint *Assúr-bán-apli* maga.

Azután *Elamra* került a sor, amelyet oly alaposan megbüntetett, hogy *Elam* e büntetés után úgyszólván teljesen elpusztul és elnéptelenedik és szabad zsákmányává válik a hódító médeknek. Itt megismétlődött az asszíroknak annak idején *Urartuval* szemben elkövetett végzetes politikai balfogása: megsemmisítettek egy államot, amelynek szomszédsága olykor kellemetlen volt ugyan, de amely mégis csak távoltartotta Asszíria testétől a veszedelmesebb ellenségeket.

Végül büntető razziát vezetett az arab törzsek ellen is és a barbár nomádokat megismertette Asszíria kultúrájának áldásaival: akiket elfogott és bűnösöknek talált, orrukon, ajkukon, pofacsontjukon keresztül pórázra fűzte s kutyaörvvel a nyakukban kutyaól mellé kötve látványossággul kiállította őket Ninive kapuinál.

Assúr-bán-apli utolsó éveiről — 10—15 évről — csaknem teljesen hiányzanak a feliratok. Lehet, hogy elunva a háborúkat, élete utolsó éveit pompás épületeinek, vadászszenvedélyének és tudományos hajlandóságának szentelte. A hatalmas könyvtár, amelyet Ninivében fölállított s amely Mezopotámia egész szellemi kultúráját tartalmazta, az ásatások során nagyrészt a birtokunkba került s megbecsülhetetlen forrásává lett a keleti ókorra vonatkozó ismereteinknek. Az

liek keze is benn volt, ami *Szin-ahé-ribnek* Bábellel szemben követett politikája mellett épen nem meglepő.

élete vége felé észlelhető nagy csönd azonban részben mindenesetre abban a körülményben leli magyarázatát, hogy Asszíria az örökös, óriási méretű háborúskodásban annyira kimerült, hogy nagyobb akciókra többé nem volt képes. A nemzet erőinek állandó túlfeszítése önmagában rejtette a büntetését s érthetővé teszi a hirtelen bukást, amely nemsokára elkövetkezett.

Assúr-bán-apli halála után, úgy látszik, trónvillongások törnek ki, amelyekből — hála *Szin-sum-lisir* hadvezér támogatásának — végül is fia, *Assúr-etil-iláni* került ki győztesen. A trónváltozás és a belső zavarok során Asszíria elvesztette minden, az ország területén kívül fekvő birtokát. Babilóniában a bonyodalmakat felhasználva egy *Nabü-apal-uçur* (626—605) nevű káld fejedelem szerezte meg magának — egyelőre mint Asszíria hűbérese — a trónt, a Középmezopotámiában, Szíria—Palesztinában s Kisázsia felé annektált gyarmatok önállósították magukat, sőt Asszíria teste ellen is támadást mert indítani a méd *Fravartís* (a görögök *Phraortese*), akit csak az asszír sógorságot tartó szkíták támogatásával sikerült visszaszorítani.

Assúr-etil-iláni kora halála után egyideig ugyanaz a *Szin-sum-lisir* ült a trónra, aki annakidején Assúr-etil-ilánit segítette apái örökébe. Rövid idő múlva át kellett azonban adnia az uralmat *Assúr-bán-apli* második fiának, *Szin-sar-iskunnak*.

Asszíria bukása.

Szin-sar-iskun (620—612) alatt Asszíria véglegesen megérett a pusztulásra. Az ország erőinek egy századon keresztül való túlfeszítése nem ölt ugyan ki belőle minden életrevalóságot — hiszen épen a következő évek kétségbeesett harcai bizonyítják, hogy Asszíria

még nem akar eltűnni a földszínéről — ahhoz azonban, hogy az elernyedtt erőket új életre serkentse *Szin-sar-iskun*nak, úgy látszik, hiányzottak a képességei. Amit *Ktesias Assúr-bán-apliról* (*Szardanapal*) mond, hogy elasszonyosodott kéjenc volt, aki festette magát s egész idejét a háremben töltötte, valószínűleg reá vonatkozik. Mindössze egy-két feliratot hagyott hátra, amely építkezéseiről tudósít. A régi asszír királyok nagyszerű teljesítményekről beszámoló tudósításaiból nála csak a belső tartalom nélkül szegényesen ható, föllengző frázisok maradtak meg.

Szin-sar-iskun, «a nagy király, a hatalmas király, a világmindenség királya, Asszíria királya, *Assúr* és *Enlil* elhivottja, *Marduk* és *Çarpanitu* kegyeltje, akit az istenek a világ uralmára teremtettek», a valóságban gyámoltalan, szánalomraméltó kis lélek volt, aki ijedten és tanácstalanul nézte, hogy a «négy világtáj» felől, amelyen apái uralkodtak, miként tornyosulnak a nehéz viharfelhők.

A külpolitikai viszonyok talán sohasem voltak olyan nehezek, mint az ő korában.

Az eufrátmenti országrész — egyelőre még barátságos — hűbéres fejedelemségekké alakult vissza; Babilóniának — bár névleges hűbéri viszonyban — újra külön fejedelme van, aki alig várja az alkalmat, hogy név szerint is önállóvá lehessen; keleten és északon csupa terjeszkedni és uralkodni vágyó fiatal barbár nép; csak született ősi ellensége, Egiptom lett barátjává a Földközi-tenger mellékéről való lemondás ellenében.

Egy legújabbban felfedezett krónikatöredék szerint a vég kezdete az a csapatösszevonás volt, amelyet

Sxin-sar-iskun — talán háborús céllal (?) — *Qablinu* városába¹ rendelt el.

A gyülekezőre siető csapatok közt ott van *Nabú-apal-uçur* is, amely 616 elején indult el s az Eufrát partján menetel rendeltetési helye felé.

A táborhelyre három hó múlva beérkezve, *Nabú-apal-uçur* elérkezettnek látja az időt régi terve végrehajtására. Fellázad, felveszi az «Akkad királya» címet s rajtút az asszír és az AsszírIA hűségén megmaradt mannai csapatokon. Ez év, valamint a következő év apróbb-nagyobb csatározásokkal telik el, amelyek azonban bebizonyítják, hogy *Nabú-apal-uçur* nem elég erős ahhoz, hogy lábát AsszírIA földjén maradandóan megvesse. Portyázásai egy-két város feldúlása erejéig sikerülnek ugyan, de az asszír-egiptomi seregek elől végeredményben mindannyiszor kénytelen visszavonulni. A 615. év második felében azután végre támadáshoz kezdenek a médek *Hvaksatra* (ékiratosan *U-va-kis-tar*, a görögök *Kyaxarese*) királyuk vezetésével. A következő év nyarán a méd seregek előbb *Ninive*, majd mikor itt nem érnek el eredményt, a Tigrismentén lefelé *Assúr* ellen vonulnak, a várost beveszik, lakóit kardélre hányják s a házakat felperzselik. *Nabú-apal-uçur* a vállalkozásról értesülve, a médek segítségére siet, de már elkésik az ostromról s csak a város romjain találkozik *U-va-kis-tarral*, akivel «jóviszonyt és szövetséget» köt.

A következő évben *Nabú-apal-uçur* megint társ nélkül harcol, anélkül, hogy számottevő eredményt érne el, de 612-re, úgy látszik, sikerül a szkítákkal —

¹ Hindánu és Belíhu közt a mai Dér ez-Zór vidékén.

akik a kimmériak örökébe lépve, Szíria miatt Egyiptomon keresztül újra ellenséges viszonyba kerültek Asszíriával — és a médekkel közös operációk tervében megegyeznie. Két hónapon át ostromolták az egyesült seregek *Ninivét*, míg végre sikerült bevenniök.

Iszonyú öldöklés és rablás következett; a templomokat s a házakat kirabolták s a várost romhalmazzá változtatták. *Sxin-sar-iskun* a lángok közé vetette magát, hogy a fogságot s a kegyetlen kivégzést elkerülje. Beteljesedett a próféta szava (*Nahum* 3, 1—9.): «Jaj a vérbűn városának, telve egészen csalárdsággal és erőszakkal, amely nem szűnt meg rabolni. Ostorpatogás, kerékszöregés, vágató lovak, dühörgő hadiszekerek rohanó lovasok, villogó kardok, villámló lándzsák! Számptalan a legyilkolt és tömegben a holttestek. Nincs vége-hossza a holttesteknek és holttesteikben botlanak meg!»

A krónika töredékes tudósításából, úgy látszik, hogy az asszír uralkodóház valamelyik tagja «megcsókolta Akkad királyának lábát», vagyis *Nabú-apal-uçur* védelme alá helyezte magát. Talán ez a védnökség szolgált ürügyül *Nabú-apal-uçurnak* arra, hogy *U-va-kis-tarral*, akitől Asszíria birtokát féltette, szembehelyezkedjék. Mikor ez *Nazibinen* (*Nizibisz*) keresztül haza akart vonulni — *Arrapha* felé, úgy látszik, útját állta a babiloni sereg — a szkítákkal egyesülve utánvetette magát, szétverte a méd csapatokat s elragadta tőle a zsákmányt (?).¹ Valószínűleg erre vonatkozik a — részletekben olykor meglepően jól értesült — görög

¹ A töredékes hely alapján az is lehetséges, hogy nem került ütközetre a sor, hanem a babiloni és szkíta csapatok — biztonság okáért — *Nizibisz*ig kísérték a kivonuló médeket.

íróknak amaz állítása, hogy a *Ninivét* elfoglaló *Kyaxarest* győzelme kiaknázásában megakadályozták a szkíták.

Nabú-apal-uçur azonban még nem örvendezhetett Asszíria birtoklásának. A *Ninivén* kívül levő egyik asszír sereg vezére, *II. Assúr-uballit* (612—606) néven Asszíria királyává tette magát s az ország székhelyét *Harránba* helyezte át. *Nabú-apal-uçur* a következő évben Asszíriának be nem hódolt területeit szerezte meg fegyverrel, majd 610-ben, miután parancsolóként vonult végig az országon, a megérkezett szkíta segédcsapatokkal egyesülve, *Harrán* ellen indult. A várost a megszálló asszír és egiptomi csapatok ijedtükben kiürítették és kardcsapás nélkül átengedték a szövetségeseknek. *Nabú-apal-uçur* a várost kifosztotta s örsereget hagyva hátra, hazatért. A következő évben azonban *Assúr-uballit* újabb egiptomi segítséggel¹ erősödve, ostrom alá fogta a várost s mivel a fölmentésre küldött babilóni csapatok nem érkeztek meg idejére, nagyobb erőfeszítés nélkül sikerült is visszafoglalnia. Újabb háromesztendős harcra volt még szükség, míg *Harrán*, az életéhez makacsul ragaszkodó Asszíria utoisó menedékvára 606-ban elesett s az egykor oly hatalmas asszír világbirodalom végérvényesen eltűnt Előázsia térképéről.

¹ Ez volt *Nekó* serege, amely 609 tavaszán *Jósijától Megidónál* kikényszerítette az átvonulást. Chr. II, 35, 20. skk.

7. Az újbabilóni birodalom.

605—538.

II. Nabú-kudurri-uccur.

Nabú-apal-uccur nem sokáig örvezdezhett a Mezo-potámia fölötti uralomnak, mert alig egy évre *Harrán* bevétele után meghalt. Fia, II. *Nabú-kudurri-uccur* (604—562) épen Palesztinát tisztította meg az egiptomi csapatoktól, mikor apja halála hírére meghallotta. Az egiptomi határnál abbahagyta tehát a további előnyomulást és visszatért Bábelbe az uralom átvételére.

Nabu-kudurri-uccur uralmának háborús történetére vonatkozóan csaknem kizárólag külső forrásokra vagyunk utalva. Ő maga alig tudósít másról, mint pompás építkezéseiről, amelyekkel nemcsak Bábelt, hanem birodalmának minden valamire való városát feldíszítette. Légnagyobbszerű építménye azonban kétségen kívül — nem valamely templom, hanem — a sztratégiai okokból készített mőd fal volt, amely *Szippartól Upiig* húzódott s amelynek segélyével a vizet felduzzaszthaták, hogy szükség esetén a Bábelt védő területeket vízzel árasztassák el. Az *Abmoze* ellen viselt egiptomi hadjáratán (568) kívül főként az ószövetségben leírt palesztinai háborúit ismerjük. Három nagyobb palesztinai kirándulásának emléke is maradt reánk.

Az első az országnak *Harrán* elfoglalása után történt végigportyázása, a második *Jehójáqim* lázadása alkalmából 598-ban vezetett hadjárata, amely *Jehójáqim* Bábelbe hurcolásával végződik, a harmadik a *Çidqija* elleni háború és Jeruzsálem elpusztítása 586-ban. Mindhárom alkalommal deportált egy-egy sereg zsidót, főként a vezetőembereket és iparosokat. *Josephus Flavius*

szerint 13 évig ostromolta *Tiruszt* (587—573?), míg végre ezt is sikerült bevennie. A médekhez és szkítákhoz való viszonyáról nem sokat tudunk. Ugy látszik egyik mozgatója volt a lid-méd békekötésnek 584-ben. Utóda, *Avél-Marduk* (561—560.) *Berossos* és *Nabú-ná'id* egybehangzó tanúsága szerint törvény és tisztesség nélkül uralkodott addig, míg a bábéli papság palotaforradalommal meg nem bukatta és meg nem ölette a nagy apának kicsiny fiát. Egyebet azután alig tudunk róla, kivéve talán még azt, hogy a *Nabú-kudurri-uçur*-tól Babelbe hurcolt *Jehójáqim*mal barátságosan bánt. Sógora, *Nérgal-sar-uçur* (a görögöknél *Neriglissar*) (559—556) rövid és teljesen tehetetlen kormányzás után elhalván, fiatalkorú gyermeke, *Labási-Marduk* (556) ült a trónra. A gyermek azonban nem volt alkalmas arra, hogy a rendkívül nehéz körülmények között, ahová Babilónia néhány évtizedes ragyogás után alásülyedt, a helyét megálhatta volna. Kilenc hónapi királyság után a papi-párt őt is eltávolította a helyéről s *Nabú-ná'id* bábéli papot ültette a trónra (555—538).

Nabú-ná'id.

*Nabú-ná'id*ban párthívei nem is csalódtak; kitünő papnak bizonyult, aki fáradhatatlan volt a templom-építésben s az egyházi jövedelmek növelésében. Ezenfelül rendkívüli képzettséggel bírt: archeológiával, kronológiai kérdésekkel foglalkozott s szorgalmasan kutatta fel nemzete történetének homályos pontjait. Egyhez azonban nem értett: a kormányzáshoz és ebbe rövidesen belepusztult hazája.

Politikai passzivitása miatt — bár egy föliratában a méd-perzsa viszály előidézését *Szin* és *Marduk*

istenek művének tulajdonítja — talán nem szabad arra következtetnünk, hogy a perzsa *Kúrusnak* (vagy *Kúras*, héber *Kóres*, a görög *Kyros*) hűbérura, a méd *Istuviga* (a görögök *Astyagese*) elleni lázadásában az ő keze is benne volt, de annyi kétségtelen, hogy Babilónia helyzetének megkönnyebbülését várta, mikor *Kúrus* 550-ben *Istuviga* csellel való legyűrése után perzsa vezetéssel megteremtette az *Elamtól* a *Halysig* terjedő perzsa-méd birodalmat. Külpolitikai tájékozottság szempontjából tehát jóval rövidlátóbbnak bizonyult, mint a líd *Kroisos*,¹ aki a legnagyobb kockázatot is vállalta abban a sovány reményben, hogy talán az elején még gátját tudja vetni a perzsa-méd hódító politkának.

Bábel bukása.

Miután a líd birodalmat — 548-ban — tönkretette, *Kúrus* Bábel ellen vonult. *Nabú-ná'id* a közelgő veszedelem hírére az ősi városok csodatevő istenszobraiit sűrűsösen Bábelbe hozatta s meg volt róla győződve, hogy minden elképzelhetőt megtett hazája és trónja védelmére. *Marduk*, *Nabú*, *Szin* és a többi istenek szobrai azonban együttvéve sem segítettek annyit a veszedelemben, mint a *II. Nabú-kudurri-uccurtól* emelt méd fal, amelynek segélyével Bábelt körül lehetett venni szinte áthatolhatatlan mocsárral. *Kúrus* a mocsáron keresztül sem északról, sem délről nem tudván a városhoz közel férközni, 539-ben *Upíhoz* vonult, hogy onnan kísérelje meg a Babilónia területére való behatolást. A vállalkozása sikerült s ezzel Bábel sorsa eldőlt. A *Nabú-ná'id* fiának, *Bél-sar-uccurnak* (a bibliai *Bel-*

¹ A név csak a görögök közvetítésével maradt reánk.

saççar) vezetése alatt álló bablóni csapatok *Upi* és *Szippar* közt megsemmisítő vereséget szenvedtek s *Szippar* városát a lakosság védelem nélkül feladta. Ugyanez történt Bábelben, ahol *Nabú-kudurri-uşur* erős falainak nem akadt védelmezője s a kapukat titokzatos kezek felnyitották a város megvételére jövő *Ugbaru* (a görögök *Gobryasa*) előtt. Szerepet játszottak az árulásban — a *Nabú-kudurri-uşur*ból időközben kiábrándult papságon kívül — a Bábelben élő idegenek, köztük a deportált zsidók is. Mikor aztán 538-ban maga *Kúrus* vonult be diadalmenetben a városba, a megrontott lakosság kitódult elé az utakra, virágot szórt a szent városon végigtaposó méd-perzsa lovak lába alá s mint megváltót és szabadítót üdvözölte az ellenséges perzsák uralkodóját, kikiáltván őt Bábel királyává.

Ezzel tulajdonképen befejeződött Babilónia története. Mint a leggazdagabb perzsa provincia egy darabig még megtartotta ugyan a jelentőségét, sőt *Nagy Sándor* (323) azzal a tervvel foglalkozott, hogy Bábelt teszi meg hatalmas birodalma székvárosává, de a terv az uralkodó korai halála következtében meghiusult. Azután fölépült, mint konkurrens város, *Szeleukia* s Bábel kiesvén a világforgalomból, elnéptelenedett.

A többit pedig elvégezte az idő.

«És lőn Bábel a birodalom dísze, a káldok büszke ékessége, mint Szodoma és Gomora elpusztítása Isten által.

És nem telepítették be mindörökké és nem lesz lakott nemzedékről nemzedékre. És nem sátoroznak ott az arabok és nem pihentetnek a pásztorok.

Sivatagi állatok pihennek ott s baglyokkal tele a házaik. És struccok laknak ottan és faunok ugrálnak

ottan. És sakálok üvöltenek hozzá a palotákban és farkasok a kéjlakokban...

Mily véget ért a zsarnok, mi végre jutott az elnyomás!

Eltörte Jáho az istentelennek a botját, eltörte a tirannus vesszejét, aki dühösen verte a népeket szüntelen veréssel és haragban zsarnokoskodott a nemzeteken tartózkodás nélküli zsarnoksággal.

Megnyugszik, megpihen az egész világ: örömben törnek ki!

Még a ciprusok is örvendeznek fölötted s a Libanon cédrusai (így szólnak): Mióta te fekszel, nem jön fel hozzánk senki, hogy levágjon bennünket.

Az alvilág ott lenn izgalomba jön miattad érkezéskor, felébreszti a te kedvedért az árnyakat, a föld minden vezérét s felkelti trónjáról a népek minden királyát. Mind rákezdik és így szólnak hozzád: Hát te is gyöngé vagy, mint mi? Hasonló lettél hozzánk?

Az alvilágba zuhant a te büszkeséged s hárfáid zümmögése. Rothadás van kiterítve alattad és férgek a te takaród!

Mint zuhantál alá az égből te, hajnalcsillag, a hajnal fia!

... Fölkelek ellenük — úgymond Jáho Çebáót — és kiirtok Babelből nevet, maradékot, sarjadékot, ivadékot — úgymond Jáho... Elsöpöröm őket a megsemmisítés seprőjével — úgymond Jáho Çebáót.» (Jezsaia 13, 19. — 14, 23.).

Szukurrugi, Ubur-tutu fia ...	28.800	„
Ziusudra, Szukurrugi fia ...	36.000	„
10 király, 456.000 év.		

b) Eridui hagyomány szerint.

Eridui királyok:

Alulim	---	---	---	---	---	28.800 évig
Alagar	---	---	---	---	---	36.000 "

Bad-tibirai királyok:

Enmenluanna	---	---	---	---	43.200 "
Enmengalanna	---	---	---	---	28.800 "
Dumuzi, a pásztor	---	---	---	---	36.000 "

Laragi király:

Énszibzianna	---	---	---	---	28.800 "
--------------	-----	-----	-----	-----	----------

Szippari király:

Enmenduranna	---	---	---	---	21.000 "
--------------	-----	-----	-----	-----	----------

Suruppaki király:

Ubur-dudu	---	---	---	---	18.600 "
8 király, 241.200 év.					

c) Bábeli hagyomány szerint. (Berossos királylistája.)

Bábeli királyok:

Aloros	---	---	---	---	36.000 "
Alagaros (Alaparos) ¹	---	---	---	---	10.800 "

Pautibirai (Pautibibla) királyok:

Amelon	---	---	---	---	46.800 "
Ammennon	---	---	---	---	43.200 "
Amegalanos	---	---	---	---	54.800 "
Daozos, a pásztor (Donos)	---	---	---	---	36.000 "

¹ A zárójelben levő név a kodexekben levő korrumpált forma, amelyet ma, az ékiratos szövegek világában könnyen kijavíthatunk. Az elírások szemmel láthatóan a megfelelő görög maiusculák hasonlóságára vihetők vissza. Például: Γ ∞ Π, Π ∞ Τ I etc.

Szippari király:

Evedoranchos	54.800 évig
---------------------	-------------

Laranhai király:

Amempsinos	36.000 »
-------------------	----------

Suruppaki királyok:

Opartes (Otiartes)	28.800 «
---------------------------	----------

Xisuthros, Sisuthros	54.800 «
-----------------------------	----------

B) Vízözön utáni királyok.*1. Első kisi dinasztia:*

Ga'ur (?)	1.200 «
------------------	---------

Gulla-Nidaba(?) -anna [...] ...	960 «
---------------------------------	-------

—	—
----------	---

—	—
----------	---

Ba-[...]	—
-----------------	---

Bu-d[...]	—
------------------	---

Galibum	960 «
----------------	-------

Kalumum	840 «
----------------	-------

Zuggagib	900 «
-----------------	-------

Atab (?)	600 «
-----------------	-------

Atabba... ..	840 «
--------------	-------

Arvium	720 «
---------------	-------

Etana, a pásztor... ..	1.500 «
------------------------	---------

Balih, Etana fia	400 «
-------------------------	-------

Enmenunna	660 «
------------------	-------

Melam-Kis, Enmenunna fia... ..	900 «
--------------------------------	-------

Barszalnunna, Enmenuna fia	1.200 «
----------------------------	---------

Dubzah (?), Barszalnunnna fia	140 «
-------------------------------	-------

Tizqar, Dubzar (?) fia ...	306 «
----------------------------	-------

Ilkú	900 «
-------------	-------

Iltaaszadum	1.200 «
--------------------	---------

Enmenbargigur	900 évig
Agga, Enmenbargigur fia...	625 „
23 király, 24.510 év, három hónap, 3 ¹ / ₂ nap.	
2. <i>Első uruki dinasztia:</i>	
Meszkemgaser	325 „
Enme(r)kar, Meszkemgaser fia	420 „
Lugalbanda, a pásztor ...	1.200 „
Dumuzi, a halász	100 „
Gilgames	126 „
Ur-Nungal, Gilgames fia ...	30 „
Ugukalanma, Ur-Nugal fia	15 „
Labaser	9 „
Ennunnadanna	8 „
Ur(?)hede	36 „
Melamanna... ..	6 „
Lugalkigin (?)	36 „
12 király, 2310 év.	
3. <i>Első uri dinasztia:</i>	
Meszannipadda	80 „
Meszkem-Nannar, Meszanni-	
padda fia	36 „
I. Elulu	25 „
Balulu	36 „
4 király, 177 év.	
4. <i>Avani dinasztia:</i>	
—	—
—	—
Kul(?) [...]... ..	36 „
3 király, 356 év.	
5. <i>Második kisi dinasztia:</i>	
Lah(?) [...]	201 „
Dadaszig	—

Mamagal	--- --- --- ---	360 évig
Kalburn, Magalgal (Sic!) fia		195 «
Umuse (?)	--- --- ---	360 «
Ur(?)nunna	--- --- --- ---	180 «
Ibinis (?)	--- --- --- ---	290 «
Lugalmu	--- --- --- ---	360 »
8 király, 3195 év.		
6. <i>Hamaçii dinasztia:</i>		
Hadanis	--- --- --- ---	360 «
1 király, 560 év.		
7. <i>Második uruki dinasztia:</i>		
Enugduanna	--- --- ---	60 «
—	--- --- --- ---	—
—	--- --- --- ---	—
3 (?) király, 480 év.		
8. <i>Második uri dinasztia:</i>		
—	--- --- --- ---	—
—	--- --- --- ---	—
—	--- --- --- ---	—
[..]-lu	--- --- --- ---	—
4 király, 108 év.		
9. <i>Adabi dinasztia:</i>		
Lugalannamundu	--- --- ---	90 «
1 király, 90 év.		
10. <i>Marii dinasztia:</i>		
Anszír	--- .. --- ---	30 «
Lugaltarzi, Anszír fia	--- ---	17 «
[...] lugal	--- --- --- ---	30 «
[...] lugal	--- --- --- ---	20 «
[...] bim	--- --- --- ---	30 «
[...] bi	--- --- --- ---	9 «
6 király, 136 év.		

11. Harmadik kisi dinasztia:

Ku-Ba'u		100 évig
1 királynő, 100 év.		

12. Aksaki dinasztia:

Unzi		30	«
Undalulu		6	«
Urur		6	«
Puzur-Sahan		20	«
Isu'il		24	«
I. SU-Szin, Isu'il fia		7	«
6 király, 93 év.			

13. Negyedik kisi dinasztia:

I. Puzur-Szin, Ku-Ba'u fia	...	25	«
Ur-Zababa, I. Puzur-Szin fia	...	6 ² / ₃	«
Zimudar		30	«
Uçivatar		7	«
Asdarmuti		11	«
Is[...]-Samas		11	«
Nanijah (?)		7	«
7 király, 97 ² / ₃ év.			

14. Harmadik uruki dinasztia:

Lugalzaggiszi		2662—2638	«
1 király, 25 év.			

15. Akkadi dinasztia:

Sarrukín		2737—2582	«
Rimus, Sarrukín fia	...	2581—2573	«
Manistuszu, Sarrukín fia	...	2572—2558	«
Narám-Szin, Manistuszu fia		2557—2520	»
Sar-kali-sarri, Naram-Szin fia		2519—2496	«

Igigi	}	--- --- ---	2495—2493	évig
Imi				
Nani				
II. Elulu				
Dudu	---	---	2492—2472	«
Sudurul, Dudu fia	---	---	2471—2457	«
11 király, 181 év.				

16. *Negyedik uruki dinasztia:*

Urnigin...	---	---	2456—2450	«
Urgigir, Urnigin fia	---	---	2449—2444	«
Kudda	---	---	2443—2438	«
Puzur-ili	---	---	2437—2433	«
Ur-Babbar	---	---	2432—2427	«
5 király, 30 évig.				

17. *Gutiumi dinasztia:*

Király nélkül	---	---	2426—2393	«
Imbia...	---	---	2392—2390	«
Inkisu	---	---	2389—2384	«
Nikillagab	---	---	2383—2378	«
Sulmé	---	---	2377—2372	«
Elulumés	---	---	2371—2366	«
Inimabakes	---	---	2365—2361	«
Igesaus	---	---	2360—2355	«
Jarlagab	---	---	2354—2340	«
Ibate	---	---	2339—2337	«
Jarla	---	---	2336—2334	«
Kurum	---	---	2333	
[..]nedin	---	---	2332—2330	«
[..]rabum	---	---	2329—2328	«
Irarum	---	---	2327—2326	«

Ibranum	--- --- ---	2325	
Hablum...	--- --- ---	2324—2323	évig
II. Puzur-Szin, Hablum fia		2322—2316	«
Jarlaganda	--- --- ---	2315—2309	«
—	--- --- ---	2308—2302	«
Tiriga (40 nap)	--- ---	2302	
20 (21) király, 125 év és 40 nap.			

18. *Ötödik uruki dinasztia:*

Utuhegal	--- --- ---	2301—2295	«
1 király, 7 ¹ / ₆ év és 7 nap.			

19. *Harmadik uri dinasztia:*

Ur-Nammu	--- --- --	2294—2277	«
Sulgi, Ur-Nammu fia		2276—2231	«
AMAR-Szin, Sulgi fia	---	2230—2222	«
II. SU-Szin, AMAR-Szin fia		2221—2213	«
Ibi-Szin, II. SU-Szin fia		2212—2187	«
5 király, 108 év.			

20. *Első izini dinasztia:*

Isbi-Irra...	--- --- ---	2186—2154	«
Gimil-ilisu, Isbi-Irra fia		2153—2144	«
Idin-Dagan, Gimil-ilisu fia		2143—2123	«
Isme-Dagan, Idin-Dagan			
fia	--- --- ---	2122—2103	«
Lipit-Istar, Isme-Dagan fia		2102—2092	«
Ur-Ninurta	--- --- ---	2091—2064	«
Púr-Szin, Ur-Ninurta fia		2063—2043	«
Lipit-Enlil, Pur-Szin fia		2042—2038	«
Irra-imitti	--- --- ---	2037—2030	«
Enlil-báni...	--- --- ---	2029—2006	«

Zambija...	2005—2003	évig
Iter-pisa ...	2002—1997	«
Ur-Dukugga ...	1996—1995	«
Szin-mágir ...	1994—1984	«
I. Dámiq-ilisu, Szin- mágir fia ...	1983—1961	«
15 király, 226 év.		

21. *Larszai dinasztia:*

Naplánum ...	2186—2167	«
Emičum ...	2166—2139	«
Szamúm ...	2138—2104	«
Zabái... ..	2103—2095	«
Gungunum ...	2094—2068	«
Abiszaré ...	2067—2057	«
Szumu-ilu ...	2056—2028	«
Núr-Adad... ..	2027—2012	«
Szin-idinnam ...	2011—2006	«
Szin-eribam ...	2005—2004	«
Szin-iqísam ...	2003—1999	«
Çilli-Adad... ..	1998	
Varad-Szin ...	1997—1986	«
Rim-Szin ...	1985—1925	«
Hamurápi ...	1924—1913	«
Szamszuiluna ...	1912—1901	«
16 király, 287 év.		

22. *Amurru dinasztia:*

Szumabum ...	2057—2044	«
Szumulailu ...	2043—2008	«
Čábum ...	2007—1994	«
Avél-Szin... ..	1993—1976	«

Szin-muballit		1975—1956	évig
Hammurápi		1955—1913	«
Szamszuiluna		1912—1875	«
Abi'ésuh		1874—1847	«
Ammiditana		1846—1810	«
Ammiçaduga		1809—1789	«
Szamszuditana		1788—1758	«
II király, 300 év.			

23. *Első tengerföldi dinasztia:*

Iluma-ilu		1884—1825	«
Itti-ili-nibi		1824—1769	«
II. Dámiq-ilisu		1768—1733	«
Iskibal		1732—1718	«
Sussi		1717—1691	«
Gulkisar		1690—1636	«
[...]ri-en		—	
Pesgaldaramas		1635—1586	«
Aidarakalamma		1585—1558	«
Ekurulanna		1557—1532	«
Melamkurkurra		1531—1526	«
Éa-gámil		1525—1517	«
II (12) király, 368 év.			

24. *Kassú dinasztia:*

Gandas		1746—1731	«
I. Agum		1530—1709	«
I. Kastilias ¹		1708—1687	«
Ussi (Dusi)		1686—1679	«
Abirattas ²		1678—1661	«
Tazzigurumas		1660—1643	«

¹ Vagy: Abirattas.

² Vagy: II. Kastilias.

Harba-Sipak...	...	...	1642—1625	évig
—	...	...	1624—1607	«
II. Agum	...	...	1606—1589	«
I. Kurigalzu	...	...	1588—1572	«
I. Meli-Sipak	...	...	1571—1555	«
I. Nazi-Maruttas	...	...	1554—1538	«
I. Burnaburias	...	...	1537—1521	«
II. (III.) Kastilias	...	...	1520—1491	«
III. Agum	...	...	1490—1465	«
—	...	...	1464—1446	«
I. Karaindas	...	...	1445—1427	«
I. Kadasman-Harbe...	...	...	1426—1408	«
II. Kurigalzu	...	...	1407—1389	«
I. Kadasman-Enlil	...	...	1388—1370	«
II. Burnaburias	...	...	1369—1345	«
III. Kurigalzu	...	...	1344—1320	«
II. Nazimaruttas	...	...	1319—1294	«
Kadasman-Turgu	...	...	1293—1277	«
II. Kadasman-Enlil	...	...	1276—1271	«
Kudur-Enlil	...	...	1270—1263	«
Sagaraktisurias	...	...	1262—1250	«
III. (IV.) Kastilias	...	...	1249—1242	«
Enlil-nádin-sumi	...	...	1241—1240	«
II. Kadasman-Harbe...	...	...	1240—1239	«
Rammán-sum-iddin...	...	...	1238—1233	«
Rammán-sum-náçir	...	...	1232—1203	«
II. Meli-Sipak	...	...	1202—1188	«
I. Marduk-apal-iddin	...	...	1187—1175	«
Zababa-sum-iddin	...	...	1174	
Enlil-nádin-ahé	...	...	1173—1171	«

36 király, 576 év.

25. *Második izini dinasztia:*

Marduk-sápi-k-zéri	...	1170—1153	évig
Ninurta-nádin-sumi	...	1152—1147	«
I. Nabú-kudurri-uçur	...	1146—1123	«
Enlil-nádin-apli	...	1122—1117	«
Marduk-nádin-ahi	...	1116—1101	«
Itti-Marduk-balátu	...	1100—1092	«
Marduk-sápi-k-zér-máti		1091—1080	«
Rammán-apal-iddin	...	1079—1062	«
Marduk-ahé-eriba (?)		1061	
Marduk-zér-[...]	...	1060—1048	«
Nabú-sum-libur	...	1047—1039	«
11 király, 132 év.			

26. *II. tengerföldi dinasztia:*

Szimmas-Sipak	...	1038—1021	«
Éa-mukín-sumi	...	1020	
Kassú-nádin-ahé	...	1019—1016	«
3 király, 21 év, 5 hónap.			

27. *Baçu dinasztia:*

É-ulmas-sákin-sumi	...	1015—1000	«
I. Ninurta-kudurri-uçur		999—997	«
Siriqtu-Suqamuna	...	996	
3 király, 20 év, 3 hónap.			

28. *Elami dinasztia:*

Már-bíti-apal-uçur	...	996—991	«
1 király, 6 év.			

29. *«H» dinasztia:*

Nabú-mukín-apli	...	990—955	«
II. Ninurta-kudurri-uçur		954	«

Már-bíti-ahé-iddin	953—942	évig
Samas-mudammiq	941—901	«
I. Nabú-sum-ukín	900—886	«
Nabú-apal-iddin	885—852	«
I. Marduk-zákir-sumi	851—828	«
Marduk-balátszu-iqbi	827—815	«
Interregnum	814—803	«
Közben: Bá'u-ahé-iddin (814—811.), 10—15 király (811—806.), Marduk- bél-zéri (805—804.), Marduk-apal- uður (804—803.)		
Eríba-Marduk	802—763	«
Nabú-sum-iskun	762—748	«
Nabú-nácír	747—735	«
Nabú-nádin-zéri	734—733	«
II. Nabú-sum-ukín	732	«
22 király, 258 (?) év.		

30. »J» *dinasztiá.*

Ukín-zér	732—730	«
Púlu	729—727	«
Ulúlai	727—722	«
II. Marduk-apal-iddin	722—711	«
I. Sarrukín	710—706	«
Szin-ahé-rib	705—704	«
II. Marduk-zákir-sumi	703	«
II. Marduk-apal-iddin	703	«
Bél-ibni	702—700	«
Assur-nádin-sumi	699—694	«
Nergal-usézib	693	«
Musézib-Marduk	692—689	«
Szin-ahé-rib	688—681	«

Assúr-ahé-iddin		681—669	évig
Samas-sum-ukín		668—648	«
Kandalánu		647—626	«
14 király, 106 év.			

31. *Káld dinasztia.*

Nabú-apal-uçur		625—605	«
II. Nabú-kudurri-uçur	...	604—562	«
Avél-Marduk		561—560	«
Nergal-sar-uçúr		559—556	«
Labási-Marduk		556	«
Nabú-ná'id		555—538	«
6 király, 87 év.			

2. Asszír királyok.

Ititi		—
Enlil-kapkapu		—
Uspia	}	2300 körül?
Kikia		
Záriqum		2225 körül
I. Puzur-Assur		2086—2022 «
Salim-ahum		2071—2057 «
Ilusuma		2056—2040 «
I. Erisum		2039—2019 «
Ikúnum		2018—2001 «
I. Sarrukín		2000—1982 «
II. Puzur-Assur		1981—1963 «
Ahi-Assur		1962—1944 «
Rím-szin		1943—1926 «
II. Erisum		1925—1920 «
—		1919—1906 «
—		1905—1893 «

I. Samsi-Adad	1892—1860 évig
I. Isme-Dagan	1859—1849 «
[...] Jassat	1848—1838 «
Rimus	1837—1827 «
Adaszi	1826—1817 «
Bél-báni	1816—1807 «
Sabái	1806—1797 «
I. Sarma-Adad	1796—1787 «
Gizil (?) -szin	1786—1777 «
Zimzái	1776—1767 «
Lullái	1766—1757 «
SI-Ninua	1756—1747 «
II. Sarma-Adad	1746—1736 «
III. Erisum	1735—1725 «
II. Samsi-Adad	1724—1714 «
II. Isme-Dagan	1713—1690 «
III. Samsi-Adad	1689—1666 «
—	1665—1643 «
III. Puzur-Assur	1642—1620 «
I. Enlil-náçir	1619—1597 «
Núr-ili	1596—1574 «
III. Isme-Dagan	1573—1551 «
I. Assur-Nirári	1550—1531 «
IV. Puzur-Assur	1530—1511 «
II. Enlil-náçir	1510—1491 «
I. Assur-rábi	1490—1471 «
II. Assur-nirári	1470—1451 «
Assur-bél-nisésu	1450—1431 «
Assur-rím-nisésu	1430—1441 «
Assur-nádin-ahhi	1410—1393 «
I. Eriba-Adad	1392—1381 «
I. Assur-uballit	1380—1341 «

Enlil-nirari		1340—1326 évig
Arik-dén-ilu		1325—1311 «
I. Adad-nirári		1310—1281 «
I. Sulmán-asarédu		1280—1261 «
I. Tukulti-Ninurta		1260—1232 «
Assur-nádin-apli		1231—1214 «
III. Assur-nirari		1213—1208 «
Enlil-kudurri-uçur		1207—1203 «
I. Ninurta-apal-ékur		1202—1176 «
I. Assur-dán		1175—1141 «
Ninurta-tukulti-Assur		1140—1138 «
Mutakkil-Nuszku		1137—1128 «
I. Assur-rés-isi		1127—1116 «
I. Tukulti-apal-ésar		1115—1093 «
II. Ninurta-apal-ékur		1092—1083 «
(I.) Assur-bél-kala		1082—1066 «
Enlil-rábi		1065—1064 «
(II.) Assur-bél-kala		1063—1062 «
II. Eriba-Adad		1061—1056 «
IV. Samsi-Adad		1055—1050 „«
I. Assur-náçir-apli		1049—1031 «
II. Sulmán-asarédu		1030—1019 «
IV. Assur-nirári		1018—1013 «
II. Assur-rábi	}	1012—967 «
II. Assur-rés-isi		
II. Tukulti-apal-ésar		966—934 «
II. Assur-dán		933—912 «
II. Adad-nirári		911—891 «
II. Tukulti-Ninurta		890—884 «
II. Assur-náçir-apli		883—859 «
III. Sulmán-asarédu		858—824 «
V. Samsi-Adad		823—810 «

Szammurammat		809—806	évig
III. Adad-nirari		805—782	«
IV. Sulmán-asarédu		781—772	«
III. Assur-dán		771—754	«
V. Assur-nirári		753—746	«
III. Tukulti-apal-ésar		745—727	«
V. Sulmán-asarédu		727—722	«
II. Sarrukín		721—705	«
Szin-ahé-rib		705—681	«
Assur-ahé-iddin		680—669	«
Assur-bán-apli		668—626	«
Assur-etil-iláni		626—621	«
Szin-sar-iskun		620—612	«
II. Assur-uballit		611—606	«

V. IRODALMI TÁJÉKOZTATÓ.

1. A legfontosabb szövegkiadások:

- Allotte De la Fuye, Documents présargoniques. Paris 1908—.
- Amiaud A. et Scheil V., Les inscriptions de Salmanassar II., roi d'Assyrie. Paris 1890.
- Assyriologische Bibliothek. Hrsg. v. Fr. Delitzsch und P. Haupt. Leipzig 1881—.
- The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania. Series A: Cuneiform Texts. Philadelphia 1893—.
- Bezold C., Catalogue of the Cuneiform Tablets in the Kouyunjik Collection of the British Museum. London 1889—1899.
- The Cuneiform Inscriptions of Western Asia. By Sir H. C. Rawlinson. Vol. I—V. London 1861—1880.
- Cuneiform Texts from Babylonian Tablets etc. in the British Museum (Az előző kiadvány folytatása!). London 1900—.
- Cuneiform Texts from Cappadocian Tablets in the British Museum. London 1923—.
- Découvertes en Chaldée. Par de Sarzec et Heuzey. Paris 1887—.
- Gadd C. I., The Fall of Niniveh. The Newly Discovered Babylonian Chronicle, No 21.901, in the British Museum. London 1923.
- De Genouillac H., Tablettes Sumériennes archaïques. Paris 1909.
- Golénischeff W., Vingt-quatre tablettes Cappadociennes de la collection W. G. Paris 1891.
- Harper R. Fr., Assyrian and Babylonian Letters belonging to the Kouyunjik Collections of the British Museum Chicago 1892—1902.

- Haverford Library Collection of Cuneiform Tablets. Philadelphia 1903—1909.
- Heuzey, Catalogue des antiquités chaldéennes du Louvre. Paris 1902.
- Keilinschriftliche Bibliothek. Hrsg. v. E. Schrader Berlin 1889—.
- King L. W., The Annals of the Kings of Assyria London 1903.
- King L. W., Chronicles Concerning Early Babylonian Kings. London 1907.
- King L. W., The Letters and Inscriptions of Hammurabi. London 1900.
- King L. W., Records of the Reign of Tukulti-Ninib I. London 1904.
- Layard H., Inscriptions in the Cuneiform Character. London 1851.
- Lotz W., Die Inschriften Tiglath-Pileser's I. Leipzig 1880.
- Mémoires de la Délégation en Perse. Sous la Direction de J. de Morgan (A Tome XIV-tól kezdve a címe: Mémoires de la Mission Archéologique de Perse). Fóként: Tomes II., IV., VI., X., XIV.: Textes Elamites-sémitiques. Par V. Scheil; Tomes III., V., IX., XI.: Textes Élamites-anzanites. Par V. Scheil. Paris 1902—.
- Mémoires de l'Institut Français d'Archéolog. Orient. du Caire. Caire 1902—.
- Mission Française de Chaldée. Inventaire des Tablettes de Tello. Par F. Thureau-Dangin et H. de Genouillac. Paris 1910.
- Musée du Louvre. Département des Antiquités Orientales. Textes Cunéiformes. Paris. —
- Oxford Edition of Cuneiform Inscriptions. Oxford 1923—.
- Pognon H., L'Inscription de Bavian. Paris 1880—1881.
- Pognon H., Les Inscriptions Babyloniennes du Wadi-Brissa. Paris 1887.
- Rost P., Die Keilschrifttexte Tiglat-Pileser III. Leipzig 1892.

- Scheil V., *Annales de Tukulti-Ninip II.* Paris 1909.
- Smith S. A., *die Keilschrifttexte Assurbanipals.* Leipzig 1887—1889.
- Smith S. A., *Miscellaneous Texts of the British Museum.* Leipzig 1887.
- Smith Sidney, *Babylonian Historical Texts relating to the Capture and Downfall of Babylon.* London 1924.
- Thureau-Dangin F., *Les Inscriptions de Sumer et Akkad.* Paris 1905.
- Thureau-Dangin F., *Die sumerischen und akkadischen Königsinschriften.* = *Vorderasiat. Bibliothek I.*, 1. Leipzig 1907.
- Thureau-Dangin F., *Recueil de Tablettes Chaldéennes.* Paris 1903.
- University of Chicago. *Oriental Institute Publications.* Chicago 1922—.
- University of Pennsylvania. *The Museum. Publications of the Babylonian Section.* Philadelphia 1914—.
- Vorderasiatische Bibliothek.* Hrsg. v. A. Jeremias und (H. Winckler †) O. Weber Leipzig 1907—.
- Vorderasiatische Schriftdenkmäler der kgl. Museen zu Berlin.* Autogr. v. L. Messerschmidt, A. Ungnad u. H. Zimmern. Leipzig 1907—.
- Winckler H., *Die Keilschrifttexte Sargons.* Leipzig 1889.
- Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orientalgesellschaft.* Leipzig 1900—.
- Különösen: Bd 4.: *Babylonische Miszellen.* Hrsg. v. F. H. Weissbach. Bd 5.: *Die Inschriften Nabukadnezars II. im Wâdī Brisā und am Nahr el-Kelb.* Hrsg. von F. H. Weissbach.
- Bdd 16. u. 37.: *Keilschrifttexte aus Assur Historischen Inhalts.* I. Autogr. v. L. Messerschmidt; II. v. O. Schroeder.
- Bdd 28. u. 34.: *Keilschrifttexte aus Assur religiösen Inhalts.* Autogr. v. E. Ebeling.
- Bdd 30. u. 36.: *Keilschrifttexte aus Boghazköi.* Autogr. v. E. F. Weidner, H. Figulla, Fr. Hrozny.

Bd 35.: Keilschrifttexte aus Assur Verschiedenen Inhalts. Autogr. v. O. Schroeder.

Bdd 40. u. 42.: Die Boghazköi-Texte in Umschrift. V. E. Forrer.

Bdd 40., 43. u. 45.: Die Inschriften von Fara. V. A. Deimel. Yale Oriental Series. Babylonian Texts. New-Haven 1915—.

2. Jelentősebb folyóiratok és éves kiadványok.

Der Alte Orient. Gemeinverständliche Darstellungen. Hrsg. v. der Vorderasiatischen Gesellschaft. Leipzig 1900—.

The American Journal of Semitic Languages and Literatures. Chicago 1884—.

Babyloniaca. Études de Philologie Assyro-babylonienne. Publ. par Ch. Virolleaud. Paris 1907—.

Beiträge zur Assyriologie. Hrsg. v. Fr. Delitzsch und P. Haupt. Leipzig 1889—.

Journal of the American Oriental Society. New-Haven 1880.

Journal of the Royal Asiatic Society. London.

Leipziger Semitistische Studien. Hrsg. v. A. Fischer u. H. Zimmern. Leipzig 1903—.

Mitteilungen der deutschen Orient-Gesellschaft. Leipzig 1899.

Mitteilungen aus der Vorderasiatischen Abteilung der staatlichen Museen zu Berlin. Berlin 1922—.

Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft. Leipzig 1896—.

Orientalia. Commentarii de rebus Assyro-Babylonicis etc. Ed. a Pontificio Instituto Biblico. Red. ab A. Deimel, Roma 1920—.

Orientalistische Literaturzeitung. Hrsg. v. (F. E. Peiser †) W. Wreszinsky. Leipzig 1898—.

Proceedings of the Society of Biblical Archeology.

Recueil de Travaux Relatifs à la Philologie et à l'Archéologie Égyptiennes et Assyriennes. Publ. sous la dir. de G. Maspero. Paris 1879—.

- Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale. Publiée sous la direction de (I. Oppert, E. Ledrain et L. Heuzey) V. Scheil et F. Thureau-Dangin. Paris 1887—.
- Rivista Degli Studi Orientali. Roma 1914—.
- Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. Wien 1883—.
- Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete (A Ztschr. für Keilschriftforschung folytatása.) Hrsg. v. C. Bezold. (Leipzig, Weimar, Strassburg) Berlin 1886—1922. A Bd. 35.-től kezdve mint Fachzeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft «Neue Folge I—» hrsg. v. H. Zimmern. Berlin 1923—.
- Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. Leipzig 1847—.
- Zeitschrift für Keilschriftforschung und verwandte Gebiete. Hrsg. v. C. Bezold u. Fr. Hommel. Leipzig 1884—1885.

3. Összefoglaló földrajzi és történeti monográfiák.

- Baikie J., Ancient Assyria. London 1916.
- Banse E., Die Türkei. Eine moderne Geographie. Braunschweig 1915.
- Bezold C., Die Kulturwelt des alten Orients. = Ullstein's Weltgeschichte. Geschichte des Orients I. Berlin 1910.
- Bezold C., Ninive und Babylon. = Monographien zur Weltgeschichte No 18. Bielefeld und Leipzig 1909.
- Blanckenhorn M., Syrien, Arabien und Mesopotamien. Handbuch der regionalen Geologie. Heidelberg 1914.
- Breasted J. H., Ancient Times. Boston 1916. (IV. Western Asia: Babylonia; V. The Assyrians and Chaldeans; VI. The Medo-Persian Empire.)
- The Cambridge Ancient History. Ed. by I. B. Bury, S. A. Cook and F. E. Adcock. Cambridge 1923.
- Contenau G., La civilisation assyro-babylonienne. Paris 1922.
- Cuinet V., La Turquie d'Asie. Paris 1892—1894.

- Delaporte L., La Mésopotamie. Les civilisation babylonienne et assyrienne. Paris 1923.
- Delattre A., Esquisse de Géographie Assyriennes. Bruxelles 1883.
- Delitzsch Fr., Wo lag das Paradies. Leipzig 1881.
- Forrer E., Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches. Leipzig 1920.
- Goodspeed G. St., A History of the Babylonians and Assyrians. = Historical series for Bible Students. Vol. VI. New-York 1902.
- Hall H. R., The Ancient History of the Near East. London 1919.
- (V. The Early History of Babylonia; VIII. The Hittite Kingdom and the Second Egyptian Empire; X. The Assyrian Empire; XII. Babylonia and the Medes and Persians)
- Hommel Fr., Geschichte Babyloniens und Assyriens. = Oncken's Allgem. Geschichte I., 2. Berlin 1885.
- Hommel Fr., Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients.² München 1904.
- Hommel F., Die Geschichte des Alten Morgenlandes.³ = Sammlung Göschen No 43. Berlin.
- Jean C. F., Sumer et Akkad. Paris 1923.
- Justi F., Geschichte der orientalischen Völker im Altertum. Berlin 1884.
- Kaulen F., Assyrien und Babylonien. Freiburg i. B. 1899.
- King L. W., A History of Babylonia and Assyria. London 1910.
- King L. W., A History of Babylon from the Foundation of the Monarchy of the Persian Conquest. London 1915.
- Klauber E. G., Geschichte des Alten Orients. = Hartmann's Weltgeschichte I. Gotha 1915.
- Kurze militärgeographische Beschreibung von Mesopotamien.² Hrsg. v. d. Kartogr. Abt. d. Kgl. Preuss. Landes-Aufnahme. Berlin 1917.
- Lie A. G., Om Assyriens Historie og Sproget i de Assyrske

- Indskrifter fra den ældste Tid og ned til Tiglatpileser I. Kopenhága 1921.
- Mahler E., *Babylonia és Assyria.* = A Magyar Tud. Akad. Könyvkiadó Vállalata. Új Folyam LXV. Budapest 1906.
- Maspero G., *Histoire et civilisation des peuples de l'ancien Orient.* Paris 1895.
- Maspero G., *The Dawn of Civilisation: Egypt and Chaldaea.* Transl. by M. M. Mc Clure.⁶ New-York 1922.
- Maspero-Fogarassy. *A Kelet Ókori Népeinek Története.* = Marczali, Nagy képes Világtörténet I. Budapest 1899.
- Meissner Br., *Babylonien und Assyrien.* Heidelberg 1920-1925.
- Meyer E., *Die Geschichte des Altertums I.* 2.³ Berlin 1913.
- Murison R. G., *Babylonia and Assyria.* New-York 1902.
- Mürdter F., *Kurzgefasste Geschichte Babyloniens und Assyriens.*² Stuttgart 1891.
- Olmstead A. T., *Assyrian Historiography. A Source Study* New-York 1916.
- Olmstead A. T., *History of Assyria.* New-York 1923.
- Radau H., *Early Babylonian History.* Oxford 1904.
- Rogers R. W., *A History of Babylonia and Assyria.*⁶ London and New-York 1915.
- Sayce A. H., *Babylonians and Assyrians.* New-York 1899.
- Schrader E., *Zur Geographie des Assyrischen Reichs.* = Sitzungsber. Berl. Ak. Berlin 1890.
- Schrader E., *Die Keilinschriften und das Alte Testament.*³ Berlin 1903.
- I. *Geschichte und Geographie v. H. Winckler;*
II. *Religion und Sprache von H. Zimmern.*
- Starck E., *Babylonien und Assyrien.* Marburg 1907.
- Tiele C. P., *Babylonisch-assyrische Geschichte.* Gotha 1886—1888.
- Toffteen O., *Researches in Assyrian and Babylonian Geography.* Chicago 1908.
- Uhlig C., *Mesopotamien.* = Ztschr. d. Ges. f. Erdkunde. Berlin 1917.

- Varga Zs., Az Ókori Keleti Népek Művelődéstörténete. = Református Egyházi könyvtár XII. Pápa 1915.
- Willcocks W., The Irrigation of Mesopotamia. London 1911.
- Winckler H., Das alte Westasien. = Helmolt's Weltgeschichte II. Leipzig und Wien 1913.
- Winckler H., Altorientalische Forschungen. Leipzig 1893-1902.
- Winckler H., Auszug aus der Vorderasiatischen Geschichte. Leipzig 1905.
- Winckler H., Geschichte Babyloniens und Assyriens. = Völker und Staaten des Alten Orients I. Leipzig 1892.
- Winckler H., The History of Babylonia and Assyria. Transl. and ed. by I. A. Craig. New-York 1907.
- Winckler H., Untersuchungen zur Altorientalischen Geschichte. Leipzig 1889.

TARTALOM.

	Oldal
Előszó	3
I. Föld és nép.	
1. Mezopotámia földrajza	6
2. Vízrajz	9
3. Éghajlat	12
4. Növény- és állatvilág	14
5. Mezopotámia népei és országai	17
6. Szomszédos népek és országok	35
II. Mezopotámia történetének forrásai.	
1. Nem íkiratos források	42
2. Íkiratos források	45
III. Mezopotámia története.	
1. Óskor	51
2. Sumérok és sémielek harca	60
3. Babilónia kialakulása	74
4. A kassúk. Asszíria előretörése	89
5. Babel és Assúr harcai Mezopotámiáért	104
6. Az új asszír birodalom	123
7. Az új babilóni birodalom	150
IV. Babel és Assúr királyai.	
1. Babel királyai	155
2. Assúr királyai	168
V. Irodalmi tájékoztató.	
1. A legfontosabb szövegkiadások	172
2. Jelentősebb folyóiratok és éves kiadványok	175
3. Összefoglaló földrajzi és történelmi monografiák	176

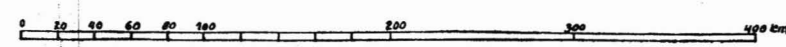
FÖLDKÖZI TENCER

KASPI TÖ

ÖRMÉNY TAURUSZ

URMIA TÖ

MEZOPOTÁMIA

JELMAGYARÁZAT:

Ds, Dsebel.....hegy	csatorna
csatorna rom	
vadi (lobbnyire száraz meder)	o Mógvl.....modern város
	n Uruk.....romváros

PERZSA ÖBÖL

SZENT ISTVÁN KÖNYVEK

Katolikus kultúrát fejleszteni, katolikus tudományt terjeszteni és népszerűsíteni, ez a hivatása a Szent-István-Társulatnak, ez a hivatása a kiadásában megjelenő Szent István könyveknek.

A Szent István könyvek sorozata az emberi tudás minden ágát fel akarja karolni. A Szent István könyvek a tudomány mai színvonalán mozognak. Oly stílusban öhajítjuk e könyveket megjelentetni, amely alkalmassá teszi őket arra, hogy minden művelt egyén érdeklődéssel olvashassa, de súlyt helyezünk arra is, hogy a Szent István könyvek mindegyike a katolikus világnézetnek legyen beszédes hirdetője.

A SZENT ISTVÁN KÖNYVEK sorozatából eddig megjelentek:

1. *Zubriczky Aladár dr.*: Jézus élete és a vallástörténet. (Elfogyott.)
2. *Wolkenberg Alajos dr.*: A teozófia és antropológia ismertetése és bírálata.
- 3—4. *Wolkenberg Alajos dr.*: Az okkultizmus és spirítizmus multja és jelene. (Elfogyott.)
- 5—6. *Balanyi György dr.*: A szerzetesség története.
- 7—8. *Alszechy Zsolt dr.*: A XIX. század magyar irodalma.
9. *Miskolczy István dr.*: Magyarország az Anjouk korában.
10. *Palau-Timkó Jordán*: Krisztus útján. A katolikus tevékenység főelvei.
11. *Quadrupani-Babura László dr.*: Útmutatás jámbor lelkek számára.
12. *Prohászka Ottokár*: Elbeszélések és utirajzok. (Elfogyott.)
13. *Trikál József dr.*: Természetbölcsélet.
14. *Bognár Cecil dr.*: Értékelmélet.
15. *Prohászka Ottokár*: A bűnbocsánat szentsége.
16. *Babura László dr.*: Szent Ágoston élete.
17. *Lepold Antal dr.*: Szalézi szent Ferenc válogatott levelei.
18. *Áldásy Antal dr.*: A kereszteshadjáratok története.
19. *Marosi Arnold dr.*: Átöröklés és nemzetvédelem.
20. *Zoltvány Irén dr.*: Erotikus és irodalom.
21. *Horváth Sándor dr.*: Aquinói szent Tamás világnézete.
22. *Balogh Albin dr.*: Művelődés Magyarország földjén a magyar honfoglalás előtt.
23. *Marcell Mihály dr.*: A katolikus nevelés szelleme.
- 24—25. *Motz Atanáz dr.*: A német irodalom története.
26. *Babura László dr.*: Szent Ambrus élete.
27. *Márki Sándor dr.*: II. Rákóczi Ferenc élete.
28. *Kiss Albin dr.*: A magyar társadalom története.
29. *Szabó Zoltán dr.*: A növények életmódja.
30. *Weszeleszky Gyula dr.*: A rádium és az atomelmélet.
31. *Balanyi György*: Assisi szent Ferenc élete.
32. *Dávid Antal*: Babel és Assúr. I. Történet.
33. *Fejér Adorján*: Római régiségek.
34. *Balogh József*: Szent Ágoston, a levéltíró.
35. *Babura László dr.*: Szent Jeromos élete.
36. *Karácsonyi János dr.*: Szent László király élete.
37. *Miskolczy István dr.*: A középkori kereskedelem története.
38. *Szémán István dr.*: Az újabb orosz irodalom.
39. *Bán Aladár*: A finn nemzeti irodalom története.
40. *Trikál József dr.*: A gondolkodás művészete.
41. *Kühár Flóris dr.*: Bevezetés a vallás lélektanába.